THE BOOK WAS DRENCHED

THE KASHMIR SERIES

OF

TEXTS AND STUDIES.

Kashmir Series of Texts and Studies.
No. LIII.

THE SVACCHANDA TANTRAM

WITH COMMENTARY

BY

KSHEMARĀJA.

EDITED

BY

PANDIT MADHUSŪDAN KAUL SHASTRĪ, M. A., M. O. L.
VIDYĀVĀRIDHI,
Superintendent Research Department,
His Highness' Government
JAMMU & KASHMIR,
SRINAGAR.

Published under the Authority of the Government of
His Highness Rājarājes'vara Mahārājādhirāja
S'ri MAHĀRĀJA HARISINGHJI BAHĀDUR,
G. C. I. E., K. C. V. O.,
MAHĀRĀJA OF JAMMU AND KASHMIR.

Volume V
(Part B)

BOMBAY:
PRINTED AT THE 'NIRNAYA SAGAR' PRESS.
1933. A. D.

श्रीसोमानन्दनाथप्रभृतिगुरुवरादिष्टसन्नीतिमार्गो

लब्ध्वा यत्रैव सम्यक्पटिमनि घटनामीश्वराद्वैतवादः।

कश्मीरेभ्यः प्रसृत्य प्रकटपरिमलो रञ्जयन्सर्वदेशान्

देशेऽन्यस्मिन्नदृष्टो घुसृणविसरवत्सर्ववन्द्यत्वमाप ॥ १ ।

तरत तरसा संसाराब्धिं विधत्त परे पदे

पदमविचलं नित्यालोकप्रमोदसुनिर्भरे ।

विमृशत शिवादिष्टाद्वैतावबोधसुधारसं

प्रसभविलसत्सद्युक्त्यान्तःसमुत्प्लवदायिनम् ॥ २ ॥

ॐ

काश्मीर-संस्कृतग्रन्थावलिः।

ग्रन्थाङ्कः ५३

श्रीस्वच्छन्दतन्त्रम्।

श्रीमहामाहेश्वराचार्यवर्य-श्रीक्षेमराजकृतोद्द्योताख्यटीकोपेतम्।

श्रीराजराजेश्वर-महाराजाधिराज-कश्मीरनरेन्द्र-श्रीहरिसिंहजी-बहादुराज्ञया

रिसर्च-कार्यालयाध्यक्ष-पण्डित-मधुसूदनकौल-शास्त्रिणा

उद्दिष्टकार्यालयस्थेतरपण्डितसहायेन

संशोधनादिसंस्करणोत्तरं

संपाद्य

मुम्बय्यां 'निर्णयसागर' मुद्रणालये मुद्रापयित्वा प्राकाश्यमुपनीतम्।

पञ्चमो भागः (उत्तरार्धम्)

संवत् १९९०. काश्मीर-श्रीनगर ख्रैस्ताब्दः १९३३.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya-sagar' Press,
26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Pandit Madhusudan Kaul Shastri, M. A., M. O. L.
for the Research Department,
Jammu and Kashmir Government, SRINAGAR.

एवमपरशिवतत्त्वान्तमध्वपरिमाणमुक्त्वा विश्वव्यापिनि परमशिवतत्त्वे न परिमाणमस्तीत्याह

अप्रमेयं ततो ज्ञेयं
शिवतत्त्वं वरानने ।

ततो व्यापिनीसमनान्तादध्वन ऊर्ध्वं यत् श्रेयोरूपं तत्त्वं पारमार्थिकं स्वतन्त्रप्रकाशानन्दघनं परमशिवरूपं, तदप्रमेयं परप्रमात्रेकरूपमित्येवं ज्ञेयं निश्चेतव्यं, नतु इतरतत्त्ववदुत्तरोत्तरप्रमाणाधिक्यकलनया कलनीयम् । एवं चाभिदधदेवमादिशति—यत्समनान्तं विश्वं यथोक्तप्रक्रियया प्रमेयीकुर्वन्नेव परप्रमात्रात्मनि स्वप्रकाशचिदानन्दघने परमशिवपदे समाविशेदिति ॥

एवं प्रसङ्गादुक्त्वा जलतत्त्वादौ भुवनस्थितिं प्रकटयितुमाह

भुवनानि प्रवक्ष्यामि
अप्तत्त्वादावनुक्रमात् ॥६७४॥

तथा

आकारं विभवं चैव
भुवनानेकविस्तरम्।

आकारः संस्थानम्। विभवो विभूतिः। भुवनानेकस्य तत्तत्प्रधानभुवनानुलग्नस्य भुवनसमूहस्य विस्तारो दशसंख्याकृतं वैतत्यम्॥

एतच्च पारमेश्वरव्यतिरेकेण नान्यत्र दृष्टमित्याह

यन्न दृष्टं पशुज्ञानैः
कुपथभ्रान्तदृष्टिभिः ॥६७५॥

स्वतन्त्रचिद्घनानन्दात्मकपरभैरवस्वस्वभावाख्यातिपाशपाशितत्वात् संकुचितदृक्शक्तीनां ज्ञानानि ज्ञायतेऽभिलषितं पशुभिः यैस्तैः पशुशास्त्रैः यन्न ज्ञातं तथा कुपथेन परिमितक्लेशमात्रप्रशमकारिणा, नतु परिपूर्णपदप्राप्तिप्रदेन उपायप्रदर्शनेन भ्रान्ता लब्धातात्त्विकप्रकाशा दृष्टिर्ज्ञानं प्रतिपद्यमानं येषां तादृग्भिः ॥ ६७५ ॥

तान्येतानि पशुज्ञानानि लेशतो दर्शयितुमाह

यन्न सांख्यैर्न योगैर्वा
न चैव पाञ्चरात्रिकैः ।

प्रकृतिपुरुषयोरविवेकमात्रात् संसारो विवेकात्तु मुक्तिरितीदृग्ज्ञानैः सांख्यैः अत्रैव चित्तैकाग्र्यात्मयोगावेशसंप्राप्यद्रष्टृस्वरूपावस्थित्यात्ममुक्तिवादिभिर्योगशास्त्रस्थैः षड्विंशतितत्त्वरूपमहाविभूत्यात्मकवासुदेवाख्यपरप्रकृतिपरिणामात्मकप्रकृत्यादिजगद्वादिभिः पाञ्चरात्रिकैर्यन्न दृष्टमिति संबन्धः ॥

तथा

स्वभाववादिभिर्नापि
नच कर्मप्रवादिभिः ॥ ६७६ ॥
नापि संशयवादैश्च
नग्नक्षपणकादिभिः ।

पृथिव्यादयः स्वभावेन तनुकरणभुवनादि-

१ गवश क. पाठः ।

कार्यार्थं प्रवर्तन्ते न पुनरत्रेश्वरः प्रवर्तकोऽस्तीत्येवं वदद्भिः स्वभाववादिभिः, कर्मैव विश्वकारणं नान्यदित्याचक्षाणैः कर्मप्रवादिभिः, दैवं पुरुषकारो वा विश्वकारणमिति ब्रुवाणैः संशयवादिभिः

'जीवाजीवास्रवाश्चैव संवरो विवरस्तथा ।
बन्धो मोक्षश्च सप्तैते सप्तभङ्गीविचित्रिताः ॥'

इति वचनव्यक्त्या अनादिसिद्धो बन्धो मोक्षश्च । त्रिविधो जीवः; अजीवस्तु स्थावरं, पुद्गलो देहः, धर्मोऽधर्मो भुवनाद्यधिकरणं लोकाकाशो मुक्तपुद्गलस्थानमलोकाकाशश्चेति षड्विधा शब्दादिविषया विकल्पवृत्तिः सुखदुःखादिसंभिन्ना विकल्पकप्रशमनरूपा; आ समन्तात् स्रवति प्रसरत्यजस्रमित्यास्रवः यमनियमादिनियमितेन्द्रियवृत्तिपूर्वममलपुद्गलरूपध्यानं; सम्यग्वृणीते जीवानिति संवरः केशोल्लुञ्चनतप्तशिलापतनमलधारणादिसमस्तदुःखानुभवः प्राक्संचिताशुभसंचयस्य निर्झर[1] इव विध्वंसको विवरः; लोभमोहशोकादिलोहपञ्जर इवालावु-

१ विवर क. पाठः ।

पात्राणां निमज्जकः पुद्गलानामावारको बन्धः; तदावरणव्यपगमे सुखसंविदात्मकपुद्गलोन्मज्जनमलोकाकाशो मोक्षश्चेति जीवाजीवादिपदार्थसप्तकवादिभिः १ स्यादस्ति, २ स्यान्नास्ति, ३ स्यादस्ति च स्यान्नास्ति च, ४ स्यादनिर्वाच्यं, ५ स्यादस्ति च निर्वाच्यं, ६ स्यान्नास्ति च निर्वाच्यं, ७ स्यादस्ति च नास्ति चानिर्वाच्यं चेति सप्तभिरेव भङ्गीभिरनिश्चितमेव सर्वं वदद्भिः नग्नक्षपणकादिभिर्यन्न दृष्टमिति संबन्धः ॥

तथा

न भूतवादिभिश्चैव

पृथिव्यप्तेजोवायुरिति भूतचतुष्टयमेव प्रत्यक्षदृष्टमस्तीति कथयद्भिश्चार्वाकैः ॥

नापि स्याल्लौकिकैरपि ॥६७७॥

वार्तादण्डनीतिमात्रनिष्ठैः ॥ ६७७ ॥

न चात्मचिन्तकैर्वापि

'पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ॥' (ऋ०१०।९०)
इत्यादि चिन्तयद्भिर्वैदिकैः

नच तर्कप्रवादिभिः ।

'अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः ।'
(न्या० सू० १।४०)

इत्यूहरूपेण तर्केण व्यवस्थां कुर्वद्भिः ॥

नच वैशेषिकैर्वाऽपि
षट्पदार्थपरायणैः ॥६७८॥

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाख्यपदार्थषट्कमेव तत्त्वमित्यभिदधद्भिः कणादशिष्यैः॥

नचापि न्यायवादैश्च

प्रमाणादिपदार्थषोडशकतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमो भवतीति ब्रुवाणैर्नैयायिकैः ॥

हेतुदृष्टान्तवादिभिः ।

नच यद्दृष्टमिति स्थितमेव ।

'तद्भावहेतुभावो हि दृष्टान्ते[1] तदवेदिनः ।
ख्यातेऽर्थे विदुषो नान्यो हेतुरेव हि केवलः ॥'

इत्यारटद्भिः सौगतैः ॥

नाप्येकजन्मवादैश्च

वर्तमानमेवेदमेकं जन्म, नतु जन्मान्तरमभूत् भावि वेत्युदितवद्भिः ॥

१ न्तत० क पाठः ।

नचाप्येकत्ववादिभिः ॥६७९॥

पारमेशशास्त्रप्रतिपादितस्वप्रकाशस्वतन्त्रचिद्द्वयवादव्यतिरेकेण सत्ताद्यद्वयवादिभिः ६७९

न धूर्तवादैर्लौकैर्वा
सुपरिज्ञातमैश्वरम् ।

धूर्तविरचितम्लेच्छादिशास्त्रनिष्ठैः । ईश्वरेण शिवभट्टारकेण प्रोक्तमतत्त्वादिभुवनानामाकारविभवविस्तारादिकं यत् सांख्यादिभिर्धूर्तलोकपर्यन्तैर्न कैश्चिदपि परिज्ञातं, तत्ते वक्ष्यामीति प्रोक्तेनैव संगतिः ॥

नचेयन्त एव वादिनः, अपितु

इत्येवंवादिनां तेषां
वादानां तु शतत्रयम् ॥६८०॥
त्रिषष्टिरधिकाश्चान्ये
वादिनां भ्रान्तचेतसाम् ।
अज्ञानतिमिरान्धाना-
मुन्मीलनकृदुत्तमम् ॥६८१॥
संसारपङ्कमग्नानां
नौरिवोत्तारणं परम् ।

महामोहतमोऽन्धानां
तमोनुदमिदं परम् ॥ ६८२ ॥
परमेशमुखोद्भूतं
यन्मया प्राप्तमद्भुतम् ।
ज्ञानामृतमिदं दिव्यं
नानाभुवनविस्तरम् ॥६८३॥
शृणुष्वैकमना देवि
विचित्राकारमद्भुतम् ।

इतिशब्दः प्रकारवाची । एवंप्रकारं वदतां वादिनां संबन्धिनो ये वादास्तेषां मध्ये जलादिशिवान्तगततत्तद्भुवनाद्यध्ववेद्यीकरणप्रतिपादनेन तावद्वेद्यवेदकपरभैरवात्मकमहाप्रमातृपदसमावेशप्रदमिदं ज्ञानामृतम् । अज्ञानतिमिरेण तत्त्वावेदनान्धकारेण अन्धा अनुन्मीलितदृक्शक्तयः तत एव भ्रान्तचेतसः तेषां शक्तिपाततः प्राप्तं सत् उन्मीलनकृत् स्वस्वभावोन्मेषकम् । तथा संसारकर्दमे मग्नानां नौरिवोत्ता-

रणं परं पारप्रापकम् । महामोहो विषयेषु अलंकारवस्त्रस्त्र्यादिषु आत्माभिमानः, तमः पुर्यष्टके आत्माभिमानः, आभ्यां मोहतामिस्त्रान्धतामिस्त्रा लक्ष्यन्ते । एवमेभिरन्धीकृतानां तमोनुदमित्यज्ञाननाशनम् । परमेशमुखोद्भूतमिति परभैरवादेव शक्तिसदाशिवादिक्रमेणायातं सत् मया कैलासवासिना प्राप्तमिति श्रीश्रीकण्ठात् लब्धदीक्षेण अधिगतम् । अद्भुतं निभाल्यमानं सद्विस्मयमुद्रानुप्रवेशनेन परभैरवस्वरूपाभिव्यञ्जकम्, अत एव दिव्यम् । नानाभुवनानां प्रतिपाद्यमानानां विस्तारो विभवादिप्रपञ्चो यत्र तत्तादृशम् । ज्ञानामृतप्रतिपादकमिदं शास्त्रमेव ज्ञानामृतम् । एकाग्रमनाः शृणिवत्यनेन परमोपादेयतां ध्वनति ॥

अद्भुतत्वं भुवनानां स्पष्टयति

अनन्तो भुवनव्रात-
स्त्वव्युच्छेदाद्व्यवस्थितः ॥६८४॥
मधुकोशजालकव-
त्तथा भूरिचयावृतिः ।

अव्युच्छेदान्नैरन्तर्येण । मधुकोशे मधुमक्षिकाणां गोलकाकृतावाश्रये यानि जालकानि उपर्युपरि वर्तुलाकृत्या स्थितानि । भूरिचयावृतिरिति विततया परस्परमावार्यावारकतयावस्थितः ॥

किंच

मीनशंखकुलायाभं
दाडिमीबीजवत्स्थितम् ॥६८५॥
कदम्बकेसरनिभं
पुराणां तु समूहकम् ।

कुलायमालयः । दाडिमीबीजवदिति अतिनिविडगर्भार्थस्थितम् ॥

किंच

महासेनावासकव-
द्वने तरुसमूहवत् ॥ ६८६ ॥
निरन्तरमनन्तानि
भुवनानि वरानने ।

नानाकाराणि चित्राणि
सर्वरत्नमयानि च ॥६८७॥

महती चासौ सेना च महासेना, तस्या आवासकः शिबिरं, तद्वत् । आकारः संस्थानम् । विचित्राणि विविधशोभाभाञ्जि ॥ ६८७ ॥

तथा

परिमण्डलानि दीर्घा-
ण्यर्धचन्द्राकृतीनि च ।
पुरुषाकृतीनि चान्यानि
नन्द्यावर्ताकृतीनि च ॥६८८॥
पर्वताकृतिरूपाणि
गजयूथाकृतीनि च ।
शरावाकृतीनि चान्यानि
ज्वालारूपाकृतीनि च ॥६८९॥
महाविमानरूपाणि
त्रिशूलाकृतिमन्ति च ।
मुरजाकृतीनि चान्यानि
त्र्यश्राकृतिपुराणि च ॥६९०॥

महापुरुषरूपाणि
शतशृङ्गाकृतीनि च ।
सहस्रशृङ्गावर्तानि
तथान्यानि वरानने ॥६९१॥
कोटिशृङ्गाणि चान्यानि
असंख्यशिखराणि च ।
वृत्तानि चतुरश्राणि
त्रिकोणान्यपराणि च ॥६९२॥

परिमण्डलानि सन्ति दीर्घाणीति पश्चात्परिमण्डलानि अग्रे तु दीर्घाणि, अत एव वृत्तानीत्यनेन न पुनरुक्तता । नन्द्यावर्तः संनिवेशविशेषः । मुरजाकृतीनां भुवनानां त्र्यश्राकृतीनि पुराणि गृहा येषामिति विशेषणं, तेन त्रिकोणानीत्यपुनरुक्तम् । महापुरुषः

'पृथुवक्षा दीर्घबाहूरुश्च··················।'

इत्यादिरूपः । पुरुषाकृतीनीति तु सामान्योक्तिः ॥ ६९२ ॥

किंच

दिव्यचित्रपताकानि
दिव्यघण्टाध्वजानि च ।
भेरीनादस्वराढ्यानि
दिव्यगीतध्वनीनि च ॥६९३॥
दिव्यदुन्दुभिनादानि
महावेणुस्वनानि च ।
नानावादित्रघोषाणि
भुवनानि च सर्वदा ॥६९४॥

इत्थमेषां विभूतिमुक्त्वा वर्णमाह

शुक्लानि स्फटिकाभानि
पद्मरागाकृतीनि च ।
चन्द्रकान्तसवर्णानि
मुक्तादामनिभानि च ॥६९५॥
लाक्षारससवर्णानि
कानिचिद्दूरवर्णिनि ।
इन्द्रगोपकवर्णानि
इन्द्रनीलनिभानि च ॥६९६॥

नीलोत्पलसवर्णानि
विद्युत्पुञ्जनिभानि च ।
बालादित्यसवर्णानि
पद्मगर्भनिभानि च ॥६९७॥
चन्द्रप्रभानि चान्यानि
चन्द्रकोटिनिभानि च ।
मध्याह्नार्कसवर्णानि
सूर्यकोटिनिभानि च ॥६९८॥
अशोकस्तवकाभानि
हरितालनिभानि च ।
शक्रचापसवर्णानि
गोक्षीरधवलानि च ॥६९९॥
सिन्दूरकुङ्कुमाभानि
गोरोचननिभानि च ।
तप्तहेमसवर्णानि
निर्धूमाग्निनिभानि च ॥७००॥
शङ्खपाण्डुरवर्णानि
कानिचिद्भुवनानि च ।

नानावर्णानि चान्यानि
नानारूपाकृतीनि च ॥ ७०१ ॥

इन्द्रगोपकः खद्योतकः । एतानि च जलतत्त्वादनाश्रितशिवतत्त्वान्तमीदृंशि उक्तानि ॥

यतः

एतेषां परतो देवि
व्यापकं परमं पदम् ।
अप्रमेयमसंख्येय-
मगम्यं सर्ववादिनाम् ॥७०२॥

अप्रमेयमिदन्तया[1] परिच्छेत्तुमशक्यं यतः संख्ययापि निर्देष्टुमशक्यम् । अतश्च शैवशास्त्रज्ञव्यतिरेकेण प्रागुक्तानां सर्ववादिनामगम्यमप्राप्यम् ॥ ७०२ ॥

तदाह

विना प्रसादादीशस्य
ज्ञानमेतन्न लभ्यते ।
नचापि भावो भवति
दीक्षामप्राप्य देहिनाम् ॥७०३

---

१ यत्तया क० ।

शक्तिपाततो लब्धमाहेश्वरदीक्षाणामेतज्ज्ञानं लब्धं सत् प्ररोहति नान्यथेत्यर्थः ॥ ७०३ ॥

एतदेव स्पष्टयति

यदा तु कारणाच्छक्ति-
र्भवेन्निर्वाणकारिका ।
शिवेच्छया प्रपद्येत
दीक्षां ज्ञानमयीं शुभाम् ७०४
मन्त्रयोगात्मिका दिव्यां

तदेति मध्ये व्याकार्यम् । कारणात्परमशिवात् निर्वाणकारिका शक्तिर्भवेत् अनुग्राह्यस्योन्मज्जति तदा सोऽनुग्राह्यो दीक्षां प्रपद्येत । दीक्षां ज्ञानमयीमित्यनेन प्रोक्तवक्ष्यमाणसमस्ताध्वमेयीकरणलब्धपरप्रमातृपदानुप्रवेशाभिव्यक्तिदां, शुभां जीवन्मुक्तिरूपां, ज्ञानमयीमित्यनेन क्रियादीक्षयापि ज्ञानसारतैवेत्यादिशति । मन्त्रेण मननत्राणधर्मिणा योगः ऐक्यं यस्यां, दीक्षायां हि मन्त्राराधनात् तत्तादात्म्यं भवति । दिव्यामिति वैष्णवादिदीक्षाभ्योऽभ्यधिकप्रभावाम् ॥

इत्थं ज्ञानमयीं दीक्षामासाद्य
ततो मोक्षं व्रजेत्पशुः ।

जीवन्मुक्तिं लभते पशुरिति प्रागवस्थानुवादः ॥

यदि तु इयद्विश्ववेद्यवेदनतः परां वेदकभुवं नारोहति, तदा न मुच्यत इत्याह

नान्यथा मोक्षमायाति
अपि ज्ञानशतैरपि ॥ ७०५ ॥

पूर्वनिर्दिष्टरूपैः ॥ ७०५ ॥

अतश्च

यस्य प्रकाशितं सर्वं
शिवेनानन्तरूपिणा ।
स एव मोक्षं व्रजति

प्रकाशितमित्यनेन भुवनाध्वज्ञानेनाभिव्यक्तिं नीतम्। अनन्तरूपिणा अशेषशरीरेण ।

का अस्य मोक्षप्राप्तिरित्याह

शिवः सर्वमहेश्वरः ॥७०६॥

शिव इति प्राप्ताद्वयप्रकाशानन्दघनश्रेयो-

रूपः, तत एव ब्रह्माद्यनाश्रितान्ताधिष्ठातृत्वात् सर्वेषां महानीश्वरः ॥ ७०६ ॥

किंच

तेनेदं ज्ञानमुख्यं तु
पुरा प्रोक्तं मया तव ।

तेनेति सर्वमहेश्वरात्मकपरस्वरूपेण मया कैलासवासिना देव्याः परशक्तिरूपायाः पुरा प्रोक्तमित्यनेन परस्वरूपप्रत्यभिज्ञापनया देवीमुन्मिषत्स्वस्थानां कुर्वन्नेतद्बृंहयन् प्रोक्तज्ञानदीक्षातो मुक्तः परमेश्वर उमापतिश्चैकं तत्त्वमिति । अतश्च तन्त्रावतारपटलोक्तपरसंबन्धसारतैव सर्वत्रेति दर्शितं भवति ॥

एतच्च

संसारार्णवमग्नानां
नौरिवोत्तारणं परम् ॥७०७॥

यत एतत्

महामायाञ्जनातीतं

मायोपरि महामाया सदाशिवादीनामपि

समुचितसंकोचोत्थापिका शून्यातिशून्यरूपा शक्तिस्तत्कृतमञ्जनमावरणमप्यतीतम् ॥

अत एव

अज्ञातं पशुगोचरे ।

पशूनां मायाञ्जितत्वात् ॥

किंचेदम्

अनन्तं पारमक्षोभ्यं
सुबोधं परमेश्वरम् ॥ ७०८ ॥

अनन्तं देशकालाकारानवच्छिन्नम्। पारं च मायापर्यन्तात्मकम्। स्वतन्त्रचिदेकघनाकारत्वान्न केनचित् क्षोभणीयमपितु उल्लासनविलाप[1]न-क्रमेण विश्वक्षोभकम्। सुबोधमिति

'दिदृक्षयेव सर्वार्थान्यदा व्याप्यावतिष्ठते ।
तदा किं बहुनोक्तेन स्वयमेवावभोत्स्यते ॥' (४।१३)

इति श्रीस्पन्दनिरूपितनीत्या विश्वप्रमेयीकरणेन सुखोपायप्राप्यं स्वप्रकाशस्वस्वरूपात्मकत्वात् अथच इदं पारमेश्वरं ज्ञानं शास्त्रं शतको-

१ य० क पाठः।

टिप्रविस्तीर्णत्वादनन्तपारं वाद्यन्तरैः क्षोभयितुमशक्यम् ॥ ७०८ ॥

तदीदृशं

परमेशमुखोद्गीर्णं
यन्मया प्राप्तमद्भुतम् ।

तत्

वक्ष्ये ज्ञानामृतमिदं
शृणुष्वैकमनाः प्रिये ॥७०९॥

शृणुष्वेति पुनरपि सावधानत्वग्राहिकयोक्त्या देवीं प्ररोचनायाभिमुखीं कुर्वन्नस्य ज्ञानस्य परमोपादेयतामेव प्रथयति ॥ ७०९ ॥

तत्र

ऊर्ध्वं वै ब्रह्मणोऽण्डस्य
पुरैकादशकं स्थितम् ।
एकादशानां रुद्राणां
युगान्ताग्निसमत्विषाम् ॥७१०

ऊर्ध्वमिति शतरुद्रपुराणि अतिक्रम्य, एकादशानामपि प्रागुक्तानां श्वेतादीनां वीरभ-

द्रान्तानां युगान्ताग्निसमत्विषामेषामतिदीप्तत्वात् ॥ ७१० ॥

एवं शतरुद्राधिपतेर्वीरभद्रस्य सपरिवारस्य भुवनानि उक्त्वा, तदुपरि श्रीभद्रकालीपुरमाह

अथोर्ध्वे भुवनं देव्याः
कथयामि वरानने ।
इन्द्रनीलमयं दिव्यं
समन्तात्परिमण्डलम् ॥७११॥
तस्मिन्भगवती देवी
भद्रकाली व्यवस्थिता ।

सा च तत्र

वसतीन्दीवरश्यामा
स्निग्धकङ्कुष्टसप्रभा ॥७१२॥
सूर्यमण्डलरूपाभ्यां
कुण्डलाभ्यामलंकृता ।
पौर्णमास्यां यथा संध्या
चन्द्रार्काभ्यां विराजते ॥७१३॥

कङ्कुष्टं रञ्जनद्रव्यविशेषः ॥ ७१३ ॥

अस्याश्च

राजते च महाहारः
स्तनाभ्यामन्तरे स्थितः ।
असिताञ्जनशैलाभ्यां
मध्ये स्रोतोवहा यथा ॥७१४॥

स्तनाभ्यां शैलाभ्यां चेति सहार्थे तृतीये ॥ ७१४ ॥

किंच अस्याः

चतुर्भिश्च धृतं पीठं
सिंहैरमितविक्रमैः ।

पीठमासनम् ॥

तत्र च

सर्ववज्रमये दिव्ये
दिव्यरत्नविभूषिते ॥७१५॥
आसने सुप्रभे देवी
जात्यञ्जनसमप्रभा ।
शुक्ले हिमवतः शृङ्गे
नीलमेघ इव स्थिता ॥७१६॥

किंच

सर्वरत्नमयी दिव्या
रशनास्या विराजते ।

इयं च देवी

पीतमाल्यांशुकवती
शर्वरीवारुणोदये ॥ ७१७ ॥

शर्वरी रात्रिः कृष्णा अरुणोदयसमये संध्यारागरञ्जिता भवति ॥ ७१७ ॥

देव्या रुद्रशक्तित्वात्

तृतीयं नयनं तस्या
ललाटस्थं विराजते ।
उदयस्थ इवादित्यो
रश्मिजालविभूषितः ॥७१८॥

किंच

उच्छ्रितेनातपत्रेण
सा श्वेतेन विराजते ।
कृष्णमेघोपरिस्थेन
चन्द्रेणेव विभावरी ॥७१९॥

एषा च देवतारूपाणां
कोटिकोटिसहस्रेण
स्त्रीणां तु परिवारिता ।
आवृता चन्द्रलेखेव
नक्षत्रैस्तु नभस्तले ॥७२०॥
एताश्च
कुमुदोत्पलवर्णाश्च
हेमश्यामाश्च योषितः ।
प्रियङ्गुकलिकाश्यामा-
श्चन्द्रगौर्यः सयौवनाः ॥७२१॥
पद्मावदातरूपिण्यः
पीनश्रोणिपयोधराः ।
हावभावविधिज्ञास्तु
नृत्तगीतविशारदाः ॥७२२॥
वीणावेणुमृदङ्गाद्यै-
र्वंशवादित्रनिःस्वनैः ।
उपासीनास्तु तां देवीं
रमन्ते तत्र योषितः ॥७२३॥

हावश्चेष्टालाञ्छनः, भावस्तु तत्तच्चेष्टाद्युदितः सात्त्विको धर्मः ॥ ७२३ ॥

तदेतद्देव्याः संबन्धि

एवं विद्धि जयं नाम
भुवनं तु वरानने ।

एषा च सा देवी

या दुर्गेति स्मृता लोके
ब्रह्माण्डोदरवर्तिनी ॥७२४॥
विष्णुना तपसा पूर्व-
माराध्य परमेश्वरम् ।
अवतारिता वधार्थाय
महिषस्य महात्मनः ॥ ७२५ ॥

महात्मनः महाशरीरस्य ॥ ७२५ ॥

महिषस्य माहात्म्यं प्रकटयति

येन चैकेन शृङ्गेण
भगवान् हिमवान् गिरिः ।

---

१ विशेषः क पाठः ।

शुष्कपर्णमिव क्षिप्तः
भगवानिति देवतात्मा ॥
सोऽयमीदृशो महिषासुरः
भगवत्या विनाशितः ॥७२६॥
कथमित्याह
सा तं विनाशयेद्देवी
तमः सूर्य इवोत्थितः ।
किंच
सा देवी सर्वदेवीनां
नामरूपैश्च तिष्ठति ॥ ७२७ ॥
योगमायाप्रतिच्छन्ना

योगात्परतत्त्वैक्यादुत्थिता या माया स्वरूपगोपना, तया प्रतिच्छन्ना स्थगितपरस्वरूपा। सर्वदेवीनां संबन्धिना नामरूपप्रपञ्चेन स्थितेत्यर्थः ॥

किंचैषा ब्रह्माण्डमवतीर्णा सती
कुमारी लोकभाविनी ।

भगवच्छक्तिरेषा परानुपभोग्यत्वात् कुमारी-

त्वमाश्रित्य स्थिता । तादृशी च असौ लोका-
न्भावयति अभीष्टफलेन सफलान्संपादयति ॥

इत्थमाकृतियुक्ताप्येषा वस्तुचिन्तायां
अचिन्त्या चाप्रमेया च
अन्यत्र परिपठ्यते ॥ ७२८ ॥

अन्यत्रेति तात्त्विके तत्स्वरूपनिरूपणपरे तत्र तत्र शास्त्रे ॥ ७२८ ॥

किंचैषा

विष्णुना सहिता देवी
कल्पे कल्पे पुनः पुनः ।
भगिनीत्वेन चायाति
नामरूपविपर्ययैः ॥ ७२९ ॥
मन्वन्तरे मन्वन्तरे
तथा चैव युगे युगे ।
रक्षणार्थं हि लोकानां
मातेव हितकारिणी ॥ ७३० ॥

कल्पादिस्वरूपमेकादशे व्यक्तीभविष्यति ।
नामरूपविपर्ययैरिति नानानामरूपभोगैः ७३०

उपसंहरति

इत्याख्यातं तु भुवनं
जयं नाम वरानने ।

अतश्च

तद्भक्तास्तत्र गच्छन्ति
तस्या मण्डलदीक्षिताः ॥७३१॥

मण्डलशब्देन तदधिकरणं भुवनं तत्प्राप्त्यर्थम् ॥ ७३१ ॥

तदित्थं दीक्षापूर्वभक्तिक्रमलभ्यमेतत्, नान्यथेत्याह

नचैतत्तपसा प्राप्यं
न यज्ञैर्भूरिदक्षिणैः ।
न दानैर्विविधैश्चापि
शक्यं प्राप्तुं वरानने ॥ ७३२ ॥

किन्तु

प्रसादाद्देवदेवस्य
शशाङ्काङ्कितमौलिनः ।

दीक्षां प्राप्य प्राप्नुवन्ति

जयमित्यनुवर्तते ॥

नचैतज्ज्ञानप्राप्तिमेव दीक्षिताः, अपितु

मण्डलं चक्रवर्तिनाम् ॥७३३॥

मन्त्रमन्त्रेश्वरादीनामपि मण्डलमेतद्दीक्षातः प्राप्नुवन्ति । मण्डले इति सप्तमीपाठे प्राप्तिर्भवतीति योजना कार्या ॥ ७३३ ॥

नच केवलं दीक्षितेभ्यो देवी स्वमण्डलप्राप्तिं विद्येशपदप्राप्तिं च ददाति, यावत्

निर्बीजदीक्षया मोक्षं

ददाति खलु देहिनाम् ।

निर्बीजदीक्षया मोक्षं ददाति, किमङ्ग सबीजया ॥

यतः

सा मुक्तिदीक्षा परमा

विधिवत्परिकीर्तिता ॥ ७३४ ॥

विधिवदिति समयपाशशुद्ध्यन्तेन विधिनेत्यर्थः ॥ ७३४ ॥

किंच

विद्येशावरणे दीक्षा
यावती क्रियते नृणाम् ।
तावतीं गतिमाप्नोति
भुवनेऽत्र वरानने ॥ ७३५ ॥

यावती यादृशभोगप्रापिका । आप्नोतीत्यर्थात् दीक्षितः । यावतीं कुरुते इति तु स्पष्टः पाठः । अत्रेति श्रीभद्रकालीभुवने ॥ ७३५ ॥

अथैतद्भद्रकालीभुवनादूर्ध्वं

भुवनानि तदीशांश्च
संस्थानानि यथाक्रमम् ।
कथयिष्यामि ते सर्वं
शृणुष्वैकमनाः प्रिये ॥७३६॥

संस्थानानि भुवनसंनिवेशाः ॥ ७३६ ॥

भद्रकाल्याः परो देवो
रुद्रक्रोधसमुद्भवः ।
कोटिमात्रेण देवेशि
युगान्ताग्निसमप्रभः ॥ ७३७ ॥

युगान्ताम्बुदवृन्दोत्थ-
गर्जितध्वनिनिःस्वनः ।
शतबाहुर्महातेजा
दिव्याभरणभूषितः ॥ ७३८ ॥
शिरसीन्दुधरः श्यामो
नीलाञ्जनसमद्युतिः ।
शिखिकण्ठनिभः किंचि-
त्किंचिदापाण्डुलोहितः ॥७३९
चाषजीमूतवर्णश्च
अतसीपुष्पसंनिभः ।
इन्द्रनीलनिभः किंचि-
त्किंचिद्भृङ्गनिभाकृतिः ॥७४०॥
जात्यञ्जननिभाकारो
रुद्रैकादशिकान्वितः ।

रुद्रैकादशिका

अत्र चाङ्गारकः सर्पिनैर्ऋतः········ । (४९०)

इत्यादिना या पूर्वमुक्ता, सैवेह पररूपेण स्थिता ॥

किंच

युतं कोटिसहस्रेण
रुद्राणां च महात्मनाम् ॥७४१

भुवनं तस्य देवस्य
विजयं नाम विश्रुतम् ।

इन्द्रनीलनिभं दिव्यं
सर्ववज्रनिभं महत् ॥ ७४२ ॥

वज्रनिभत्वं सारप्रकर्षात् ॥ ७४२ ॥

अत्र च

दशकोटिसहस्राणि
रुद्राणां वरवर्णिनि ।

मुख्यानि स्थितानि ॥

एतच्च भुवनम्

अन्तर्भुवनसंघातै-
रन्यैश्च परिवारितम् ॥ ७४३ ॥

नीलोत्पलदलश्यामैः
शिखिकण्ठनिभैस्तथा ।

अन्यच्च

रुद्रैर्दिव्यैर्महावीर्यैः
समन्तात्परिवारितम् ॥ ७४४ ॥

प्रधानानामपि प्रधानभूतैरित्यर्थः ॥ ७४४ ॥

किंच

स्तुतिभिर्मङ्गलैर्गीतै-
र्नृत्तवादित्रवादितैः ।
पणवैर्वेणुवीणाभि-
र्भेरीझल्लरिगोमुखैः ॥ ७४५ ॥
पटहैः काहलैश्चैव
शङ्खदुन्दुभिपीलुकैः ।
मृद्दलैस्तद्दरीभिश्च
तालकैर्मुरजैस्तथा ॥ ७४६ ॥
मौन्दकाहलटङ्कैश्च
तमिलद्रघटादिभिः ।
वादित्रैर्वल्गितैस्तालै
रोटनैर्मुखमृद्दलैः ॥ ७४७ ॥

भूतैर्भूतगणै रुद्रै-
जेल्पितैः पठितैस्तथा ।
ध्यायद्भिश्च जपद्भिश्च
धावद्भिश्चेष्टितैस्तथा ॥ ७४८ ॥
मयूरकोकिलारावा-
न्मुञ्चद्भिश्च तथापरैः ।
नानारुतविलासैश्च
विकुर्वद्भिर्महात्मभिः ॥ ७४९ ॥
आवृतस्तैर्महातेजा
मयूखैरिव भास्करः ।
गजवक्त्रैः सिंहवक्त्रै-
रश्ववक्त्रैः शुभाननैः ॥ ७५० ॥
गोकर्णैर्गोमुखैश्चान्यै-
र्द्वीपिऋक्षमुखैस्तथा ।
व्याघ्रवानरवक्त्रैश्च
भगवान्पर्युपास्यते ॥ ७५१ ॥
वीरभद्रो महातेजा
युगान्ताग्निसमप्रभः ।

पीलुकमृद्दलकद्रघटादयो वाद्यविशेषा इह प्रसिद्धाः। तृतीयाश्चैता यथायोगमित्थंभूतलक्षणे कर्तरि करणे हेतौ च योज्याः॥

किंच

आसनं तस्य देवस्य
सर्ववज्रमयं महत्॥ ७५२॥
दशयोजनविस्तीर्णं
चतुरस्रानलप्रभम्।
राजतेऽत्राष्टभिः सिंहै-
र्वृतं भीमपराक्रमैः॥ ७५३॥

चतुरस्रानलप्रभमिति कर्मधारयः। अत्रेति विजयाख्ये पुरे॥ ७५३॥

एतद्येषां यथोपपत्ति स्थानं, तान् दर्शयति

अत्र ते पुण्यकर्माणः

जायन्ते॥

के

ये स्मरन्ति महेश्वरम्।

जले मरुत्स्वथाग्नौ वा
शिरश्छेदेन वा मृताः ॥७५४॥
ते यान्ति चैश्वरं बोधं
वीरभद्रं महाद्युतिम् ।

मरुत्सु महावात्यासु । मरुष्विति पाठे महापथेषु महेश्वरं स्मरन्ति, मृताश्च ये तथा भगवत्पादपूजार्थं शिरश्छेदेन ये वा मृताः संग्रामे शिरश्छेदेन, महेश्वरं स्मरन्तो मृतास्त एतत्स्थानं लभन्ते । महेश्वरस्मरणं विना तु ये जलादौ मृतास्ते पूर्वोक्तं वैद्युतं वायुपथमिति विभागः ॥

अथ

भुवनस्यास्य देवेशि
ह्युपर्यावरणं महत् ॥ ७५५ ॥
अम्मयं तु घनं चापि
शक्रचापमिव स्थितम् ।
वितानमिव तद्भद्र-
मन्तरे समवस्थितम् ॥७५६॥

घनमतीव आढ्यानम् । भद्रं रम्यम् । अन्तर इति जयविजयादिभुवनानां तेजस्तत्त्वस्य च ॥

तत्र चास्ते महात्मासा-
वङ्गुष्ठाग्रप्रमाणकः ।

भगवान् रुद्रो ध्यायिनां ध्यानाय सूक्ष्मरूपमाश्रित्य प्रभावातिशयशाली तत्र स्थितः ॥

यथा च ब्रह्माण्डस्योर्ध्वकर्परिका कोटियोजना, तथा आप्यावरणकर्परिकापीत्याह

तत्र योजनकोटिर्वै
विष्कम्भादूर्ध्वमुच्यते ॥७५७॥

तत्रेति आवरणकर्परिकाभागे । विष्कम्भाद्घनत्वादूर्ध्वमुच्यते इति आवरणकर्परिकेत्यर्थात् ॥

अतश्च

तिर्यक्त्रिगुणविस्तार-
माप्यमावरणं प्रिये ।

शतकोटिविस्तारात् ब्रह्माण्डाद्दशगुणं यदाप्यमावरणं सहस्रकोट्युन्मानमुक्तं 'तत्सर्वं त्रिगुणेनोह्य' इति नीत्या त्रिसहस्रकोटिपरिमाण-

मित्यर्थः, नतु कर्परिकाघनतानुसारेण त्रिगुण-विस्तारत्वं योज्यमासमञ्जस्यापत्तेः ॥

अतश्च

आवृतं तेन तत्सर्वं
महाम्भोधिविसारिणा ॥७५८॥

तेनेति आप्यावरणेन ॥ ७५८ ॥

किमावृतमित्याह

रुद्राण्ड इति विख्यातं
रुद्रलोक इति प्रिये ।

वीरभद्रादिवीराश्रयत्वात् रुद्राण्ड इति रुद्रलोक इति च आगमेषु ख्यातं पुरजातमाप्यावरणेनावृतमित्यर्थः ॥

एतदेव विभजति

वीरभद्रनिकेतश्च
भद्रकाल्यालयस्तथा ॥ ७५९॥

त्रयोदशभिरन्यैश्च
भुवनैरुपशोभितम् ।

वीरभद्रनिकेतो भद्रकाल्यालय इत्यादि-प्रागुक्तरुद्रभुवनैकादशकेन सह त्रयोदशभिः, अन्यैश्च धरित्र्यादिभिर्भुवनैर्वक्ष्यमाणैर्भ्राजमानम् ॥

एतच्च

नानारुद्रगणैर्दिव्यै-
निरन्तरमलंकृतम् ॥ ७६० ॥
अण्डं वै वीरभद्रस्य
ब्रह्माण्डसदृशं प्रिये ।

वीरभद्रस्याण्डमिति प्राधान्यात् । ब्रह्माण्डसदृशं चतुर्दशविधभूतसर्गाश्रयनानाभुवनपरिष्कृतत्वात् ॥

यदुक्तमन्यैश्च भुवनैरिति, तत्स्फुटयति

अतः परं प्रवक्ष्यामि
धरित्र्या भुवनं महत् ॥७६१॥
धात्री यस्मिन्भगवती
धरालोके सनातनी ।

धत्ते सर्वमिति धात्री आकृतिमती भगवच्छक्तिः ॥

एषा हि

हैरण्यमतुलं प्राप्ता
आधारं यत्र संस्थिता ॥७६२॥

आधारमिति भुवनम् ॥ ७६२ ॥

कीदृशं

चक्रवर्तिविमानैश्च
बहुभिः परिवारितम् ।
आवृतं भूतसंघातै-
राचार्यैस्तत्परायणैः ॥ ७६३ ॥
दिव्यगीतनिनादाढ्यै-
र्वादित्रशतनिःस्वनैः ।
अन्तर्भुवनसंघातै
रुद्राणां परिवारितम् ॥ ७६४ ॥

चक्रवर्तिनोऽत्र महापुण्यभाजो गीर्वाणादयः। भूतसंघैरिति चतुर्दशभिः । आचार्यैस्तत्परायणै-रिति पार्थिवधारणासिद्धैर्योगिरूपैरित्यर्थः । पा-रमेश्वरी मूर्तिरेषेति कृत्वा एतद्भुवनं रुद्रभुवनैः परिवृतम् ॥ ७६४ ॥

भुवनस्यास्य मध्ये तु
उदयादित्यसंनिभः।
रक्तोत्पलनिभो दिव्य
अशोकस्तबकच्छविः॥ ७६५॥
पद्मरागमयो दिव्यः
प्रासादो बहुभूमिकः।

प्रासादो देवगृहम्। बहुभूमिक इति शिखरवर्तनागतनानाभूमिकायुक्तः॥

तस्य मध्ये भगवती
धरित्री लोकधारिणी॥ ७६६॥
मालया रक्तपुष्पस्य
लम्बया नित्यभूषिता।
चन्द्रार्कमण्डलाकार-
कपोलतलभूषिता॥ ७६७॥
पीतहेमांशुकवती
महाहारविभूषिता।
शतयोजनविस्तीर्णे
कूर्मपृष्ठे व्यवस्थिता॥ ७६८॥

चतुर्वक्त्रा चाष्टभुजा
दिव्याभरणभूषिता ।

पीतहेम्ना कृतमंशुकं प्रशस्तवस्त्रं यस्याः ॥

किंच

रूपयौवनसंपन्ना
नृत्तगीतविशारदाः ॥ ७६९ ॥
परिवार्योपासते तां
दिव्या वै मानसाः स्त्रियः ।

तस्यास्ता मनस उद्भूताः ॥

काः कियत्यश्चेत्याह

त्रिंशत्कोट्यस्तु तासां वै
दिव्याभरणभूषिताः ॥७७०॥
उत्पादितास्तु शर्वेण
तदर्थं हितमिच्छता ।

शर्वेण धरामूर्तीश्वरेण स्वस्या मूर्तेर्धरित्र्या हितार्थं विनोदायैता मनसा निर्मिता इत्यर्थः ॥

किंचैताः

तप्तजाम्बूनदनिभा
दिव्याभरणशोभिताः ॥७७१॥

उच्छ्रितेनातपत्रेण
ध्रियमाणेन शोभिताः।

किंच

पुरःस्थितो महातेजा
योऽसौ मेरुर्महागिरिः ॥७७२॥
उपासीनस्तु तां देवीं
तत्रास्ते स नगाधिपः।

शिरःपाण्याद्याकृतिमानित्यर्थः ॥

तथा

नीलोत्पलदलश्यामो
नीलजीमूतसंनिभः ॥ ७७३ ॥
नीलो नाम महाशैलः
पीतवासा महाद्युतिः।
अतिकान्तेन रूपेण
कैटभारिरिवापरः ॥ ७७४ ॥
उपास्यमानो दिव्याभि-
र्नगरीभिर्नगाधिपः।

तस्योत्तरे चन्द्रनिभो
नानालंकारभूषितः ॥ ७७५ ॥
श्वेतातपत्री तेजस्वी
श्वेतो नाम महागिरिः ।
तस्योत्तरेण सूर्याभो
मुकुटादिविभूषितः ॥ ७७६ ॥
पीताम्बरधरः श्रीमान्
शृङ्गवानिति विश्रुतः ।
अतिकान्तेन रूपेण
कुसुमास्त्र इवापरः ॥ ७७७ ॥

आद्यस्तस्योत्तर इति शब्दः काकाक्षिवत् मेरोरुत्तरे नीलः, तस्यापि उत्तरे श्वेत इति योज्यः ॥

किंच अस्य मेरोः
दक्षिणेनापि वक्ष्यामि
शृणुष्वावहिता प्रिये ।

आकृतिमतः पर्वतान् स्थितानिति शेषः ॥

तान् क्रमेणाह
चन्द्रावदातदीप्तौजा
दिव्याभरणभूषितः ॥ ७७८ ॥

शुक्लाम्बरधरः श्रीमान्
निषधो नाम विश्रुतः ।
तप्तहेमप्रतीकाशो
दिव्याभरणभूषितः ॥ ७७९ ॥
अतिशुभ्रेण देहेन
पितामह इवापरः ।
पीताम्बरधरः श्रीमान्
पीतमाल्यानुलेपनः ॥७८०॥
हेमकूटो महातेजा-
स्तेजसामिव संग्रहः ।
राजते भगवान् शैलः
संध्यावृत इवांशुमान् ॥७८१॥
पाण्डुराभ्रप्रतीकाशः
शङ्खगोक्षीरसंनिभः ।
शुक्लाम्बरधरः श्रीमा-
न्दिव्यकुण्डलभूषितः ॥७८२॥
आतपत्रेण महता
ध्रियमाणेन मूर्धनि ।

हिमवानिति विख्यातो
द्वितीय इव भास्करः ॥७८३॥

किंच

इन्द्रगोपकसंकाशः
पश्चिमे गन्धमादनः ।
रक्ताम्बरधरः श्रीमा-
नस्ताद्रिस्थ इवांशुमान् ॥७८४॥
शुद्धस्फटिकसंकाशः
शुक्लाम्बरधरः शुभः ।
किरीटी कुण्डली श्रीमा-
न्माल्यवान्नाम पर्वतः ॥७८५॥
इत्येवमादिभिश्चान्यैः
पर्वतैः परिवारिता ।
लोकालोकावसानैश्च
तथान्यैः कुलपर्वतैः ॥ ७८६ ॥
दिव्यरूपधरा देवी
तनुर्वै पारमेश्वरी ।

भूलोके ये मेर्वादयस्तदधिष्ठातृरूपा एवेत्यर्थः । पारमेश्वरीत्यनेन

'स्थूलसूक्ष्मप्रभेदेन तदेकं संव्यवस्थितम् । (४।२९५)

इति पूर्वोक्तं प्रमाणीकृतम् ॥

यत एवमतः

धारणां गन्धतन्मात्रे
प्राणांस्त्यक्त्वा तु योगिनः ७८७
ते यान्ति तादृशीं मूर्तिं
धरित्र्याः परमां तनुम् ।

गन्धतन्मात्रे धारणां कृत्वा योगिनः तामिमां धरित्र्याः परमां मूर्तिमाकृतिमतीं देवीं सायुज्यसामीप्यसालोक्यभेदेन प्राप्नुवन्ति, अतश्च आचार्यैरुपास्यमानामिति यत्पूर्वमुक्तं, तत् स्फुटीकृतम् ॥

अतः परतरं देवि
सामुद्रं भुवनं महत् ॥७८८॥
सर्ववज्रमयं दिव्यं
नानाश्चर्यशतान्वितम् ।

सामुद्रमिति समुद्राधिष्ठातृदेवताश्रयम् ॥

तच्च

नीलोत्पलसमच्छायं
सर्वतः परिमण्डलम् ॥७८९॥
मध्ये तु भुवनस्यास्य
मण्डलं चन्द्रसंनिभम् ।
शतयोजनसाहस्रं
समन्तात्परिमण्डलम् ॥७९०॥
तस्य मध्ये तु पुरुषो
रुक्मवर्णो महाद्युतिः ।
किरीटी कुण्डली स्रग्वी
दिव्याभरणभूषितः ॥ ७९१ ॥
अपां निधेर्भगवतो
वरुणस्य परा तनुः ।

पुरुष इति समुद्रदेवतात्मा ॥

तं तु देवं महात्मानं
परिवार्य समन्ततः ॥७९२॥
रूपयौवनसंपन्नाः
सततं पर्युपासते ।

देव्यः ॥

तासां मध्ये तु

शुक्लाम्बरधरा देवी
शुक्लगन्धानुलेपना ॥ ७९३ ॥
शुक्लयज्ञोपवीता च
शुक्लहारोपशोभिता ।
शुक्लेनैवातपत्रेण
ध्रियमाणेन मूर्धनि ॥ ७९४ ॥
गङ्गा ह्युत्तरतस्तस्य
स्थिता वै परमा तनुः ।
नीलाम्बरधरा देवी
नीलगन्धानुलेपना ॥ ७९५ ॥
नीलस्रग्दामकण्ठा च
यमुना तस्य दक्षिणे ।
एवमाद्या महानद्यः
परिवार्य महाद्युतिम् ॥ ७९६ ॥
समुद्राष्टकं च देवेशि
स्वनदीभिः समावृतम् ।

उपासते सदा भक्त्या
वारुणीं परमां तनुम् ॥७९७॥

परमां तनुमित्यधिष्ठातृदेवतारूपाम् ॥ ७९७

अत्र चाकृतिमन्त्येव
नानासरांसि तीर्थानि

तथा

तद्भक्ताश्चापि संस्थिताः ।
रसतन्मात्र अत्रैव
कृत्वा सम्यक्तु धारणाम् ७९८
अपां योनिं परां प्राप्ताः

इमामेव ॥

यस्मादेषां

वारुणी सा परा तनुः ।

अष्टमूर्तेर्महेशितुरियं द्वितीया मूर्तिर्जलाधिष्ठातृदेवतारूपा । धारणास्वरूपं प्राग्धारणादीक्षावसरे दर्शितम् ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि
भुवनं वरवर्णिनि ॥७९९॥

श्रीनिकेत इति ख्यातं
पद्मगर्भ इति श्रुतम् ।

एतन्नामभ्यां प्रतीतमागमेष्वित्यर्थः ॥

तच्च

विमानशतसंघातै-
र्निरन्तरमवस्थितैः ॥ ८०० ॥
शोभितं भुवनेशैश्च
रुद्रै रुद्रगणैस्तथा ।
सरोभिर्मानसैर्दिव्यै-
र्दीर्घिकाभिश्च शोभितम् ८०१
रथचक्रप्रमाणैश्च
मणिकाञ्चनमण्डितैः ।
वैदूर्यनालैः कमलै-
र्दिव्यगन्धसुगन्धिभिः ॥८०२॥
मृदुभिः कान्तिमद्भिश्च
चन्द्रमण्डलसंनिभैः ।
संशोभितं विचित्रैस्तै-
र्विकचैर्वज्रकेसरैः ॥ ८०३ ॥

उद्यानैर्विविधैश्चापि
नानाविहगकूजितैः ।
नानाकामप्रदैर्वृक्षैः
समन्तात्समलंकृतम् ॥ ८०४ ॥

नानामणिमयैर्दिव्यैः
क्रीडाशैलैश्च मानसैः ।
मानसीभिश्च नारीभि-
र्दिव्ययौवनकान्तिभिः ॥८०५॥

हावभावविलासाढ्य-
दिव्यस्त्रीभिरलंकृतम् ।
विचित्रैर्मणिपद्मैश्च
सितपत्रैश्च सुव्रते ॥ ८०६ ॥

विभूषितं गजेन्द्रस्थैः
स्तुतिमङ्गलवादिभिः ।
गायद्भिश्चाथ नृत्यद्भि-
र्दिव्यस्त्रैणैः समाकुलम् ॥८०७

मानसैरिति संकल्पमात्रसिद्धैः । स्वभावत

एव पद्मानां मणिकाञ्चनमण्डितत्वं वैदूर्यनालता च । चन्द्रमण्डलसंनिभैरित्यनेन पद्मानां श्वेतता उक्ता । वज्रं हेरकम् । नानाकामप्रदैर्वृक्षैः कल्पवृक्षैरित्यर्थः । मानसीभिर्मनोनुकूलाभिः । स्त्रीणां समूहः स्त्रैणम् ॥ ८०७ ॥

तदीदृशे

तस्मिंस्तु भुवने दिव्ये
पद्मगर्भसमप्रभे ।
शरदिन्दुनिभं दिव्यं
मण्डलं रश्मिसंकुलम् ॥८०८॥

मण्डलं प्रधानभुवनम् ॥ ८०८ ॥

तस्य मध्ये भगवती
श्रीः स्वयं लोकभाविनी ।
चन्द्रकोटिसहस्राणां
या कान्तिमतिवर्तते ॥ ८०९॥

लोकान् भावयति प्रोद्भूतविभूतिकान् संपादयति ॥ ८०९ ॥

सा च

एकत्र युगपत्तेज-
स्तेजसां तु विराजते ।

सर्वतेजसां संबन्धि तेजः एकत्र राशीभूतमिव भवति ॥

एवमपि च सौम्याकृतित्वात्

निर्वाणमिव या शान्ता
सर्वानन्दमनोहरा ॥ ८१० ॥

रूपिणी

आकृतिमती ॥

वस्तुतस्तु

परमा देवी
मूर्तिरव्यभिचारिणी ।

परैव द्योतमाना पारमेश्वरी मूर्तिरियमित्थं गृहीताकृतिरित्यर्थः । अनयैव मोक्षश्रिया नित्यसंबद्धया परमेश्वरः श्रीकण्ठ उच्यते ॥

एषा च

शतयोजनविस्तीर्णे
उदितादित्यसप्रभे ॥ ८११ ॥

चन्द्रकान्तमये पद्मे
वज्रकेसरकर्णिके ।
कोटिपत्रे महादिव्ये
गन्धपुष्पगुणान्विते ॥ ८१२ ॥
पद्मासने भगवती
पद्मगर्भसमप्रभा ।
उपविष्टात्र सा नित्यं
विभूत्या परया युता ॥ ८१३ ॥
महारत्नैश्च स्रग्धाम
प्रलम्बमुरसा शुभम् ।
वहन्ती सा तु शुशुभे
ज्योत्स्नेव त्रिपथापथम् ॥८१४॥

त्रिपथापथमाकाशं गङ्गाप्रवाहात् ॥८१४॥

अपिच

स्फुरन्मयूखचलने
कपोलतलमण्डले ।
सूर्यमण्डलसंकाशे
धारयन्ती च कुण्डले ॥८१५॥

किंच

स्फुरन्मयूखसंघातां
रशनां सा तु बिभ्रती ।
हेमाभा पीतवसना
महाहारविभूषिता ॥ ८१६ ॥
चन्द्राभेनातपत्रेण
ध्रियमाणेन राजिता ।
उपगीता च गन्धर्वै-
र्मानसै रुद्रसंभवैः ॥ ८१७ ॥
परिवारिता भगवती
सा तनुः पारमेश्वरी ।

मानसै रुद्रसंभवैरिति रुद्रेणैव भगवता तदाराधनार्थमेव सृष्टैः ॥

किंच

या प्राप्ता तपसाराध्य
विष्णुना प्रभविष्णुना ॥८१८॥

आराधनादेवच अस्मै

दत्ता प्रीतेन रुद्रेण
विष्णोरुरसि वाहिनी ।

नच सार्वात्म्येन, अपितु

अर्धेन सा भगवती
विष्णोरङ्के प्रतिष्ठिता ॥८१९॥
पादेनेन्द्रस्य देवस्य
पादार्धेन दिवि स्थिता ।
तदर्धेन पुनर्देवि
पार्थिवेषु व्यवस्थिता ॥८२० ॥
तदर्धेन मनुष्येषु

दिवि तन्निवासिदेवचक्रे इत्यर्थः । पार्थिवेष्विति सर्वेषु चक्रवर्तिषु अंशांशिकायोगात् । मनुष्येषु अमात्यादिषु, सर्वेषु इत्थं सा विष्णोरंशांशिकया श्रीः स्थिता, साकल्येन तु भगवति श्रीकण्ठ एवेत्युक्तं भवति ॥

इत्थमेषा सर्वमेव जगत्

या स्थिता व्याप्य मूर्तिभिः ।
स्वरूपा कामरूपा च
द्विधा सा परिकीर्तिता ॥८२१॥

मूर्तिभिर्निजैरंशांशिकावतारैः । स्वं पारमार्थिकं परिपूर्णं रूपं यस्याः। कामेन इच्छामात्रेण तत्तद्विष्णिवन्द्रादिमाहात्म्यप्रदं रूपं यस्याः सा कामरूपा ॥ ८२१ ॥

तत्र स्वरूपात्मा

अचला सा तनुः सूक्ष्मा
अक्षोभ्या तत्र तिष्ठति ।

सूक्ष्मा सर्वनिजावतारव्यापिका। अक्षोभ्या निरतिशया । तत्रेति प्रोक्ते स्वपुरे अचला तिष्ठति ॥

यथा एतच्छ्रीपुरमाप्स्यति, तथादिशति

रुद्रक्रीडावतारेषु
प्रयागादिषु सुव्रते ॥ ८२२ ॥
श्रीगिरौ च विशेषेण
मृतस्तद्भुवनं व्रजेत् ।

रुद्रस्य क्रीडया नतु अनुजिघृक्षया अवतारो येषु ते देवदारुवनप्रभृतयो रुद्रक्रीडावताराः ॥

अतश्च

सत्स्वन्येष्वपि भोगेषु
त्वियं सा गदिता गतिः॥८२३॥

बुभुक्षूणां प्राप्यत्वेनेति शेषः ॥ ८२३ ॥

यस्मात् बुभुक्षवः श्रीगिर्यादौ मरणादेतदाराधनाद्वा

प्राप्य तामीदृशीं देवी-
मैश्वर्यमणिमादिकम् ।

लभन्त इति शेषः, प्राप्य तामिति तद्भुवनमित्यर्थात् ॥

न केवलमेतत्, यावत्

भूत्वा तु साष्टधा दिव्या
देवेष्वपिच तिष्ठति ॥८२४॥

अष्टधेति अणिमादिरूपतया ॥ ८२४ ॥

तथा जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिभिः

सिद्धेष्वपि च सा देवी
उत्तमा सिद्धिरुच्यते ।

अपिच

यदर्थं तारकाद्यैश्च
संग्रामस्त्रिदशेश्वरैः ॥ ८२५ ॥

सह

कृतो घोरस्त्वसंख्येयः

तथोक्तांशांशिकारूपां

तां श्रियं प्राप्तुमिच्छुभिः ।
असंख्येयाश्च संग्रामाः
कृता वै चक्रवर्तिभिः ॥८२६॥

तदित्थमुक्तैषा

सा बन्ध एवमुक्ताना-
मबुधानां परा स्मृता ।

एवमुक्तानां तारकादीनामबुधानां विनश्वरभोगाभिलाषेण संग्रामादि कुर्वतामेषा श्रीर्बन्ध एव, अथच मुक्तानां प्रत्यभिज्ञातस्वरूपाणां जीवन्मुक्तिभाजां सा बन्ध एव, न ते तदर्थं प्रयतन्ते, अपितु प्राप्तां तामर्थिभ्यो वितरन्ति । ये तु अबुधास्तेषामेव सा परा प्रा-

प्यत्वेनाभिलषितेति आवृत्त्या अकारप्रश्लेषेण व्याख्येयमेतत् ॥

तदेतत्

श्रीपुरं तु समाख्यातं
यथावच्च वरानने ॥ ८२७ ॥

अथ

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि
भुवनं च निबोध मे ।
सारस्वतमिति ख्यातं
गान्धर्वमिति च स्मृतम् ८२८

ऊर्ध्वमिति उपरिस्थितम् । सरस्वत्या इदं सारस्वतम् । सरस्वती च सर्वशास्त्रस्फाररूपा गान्धर्वविद्यारूपा चेति गान्धर्वमित्यस्य पुरस्य नाम ॥ ८२८ ॥

तदेतत्

पद्मगर्भपुरं चापि
कोटिमात्रेण सुव्रते ।

योजनानां समाख्यातं
प्रमाणेन समन्ततः ॥ ८२९ ॥

पद्मगर्भाकारं सुकुमारोज्ज्वलमित्यर्थः ॥

किंच

सर्वरत्नमयं दिव्यं
सर्वैश्वर्यसमन्वितम् ।
विमानैर्विविधाकारै-
र्नानारत्नमयैः शुभैः ॥ ८३० ॥
गान्धर्वैर्मानसैश्चापि
गायद्भिश्चाप्यनेकधा ।
नृत्यद्भिश्च तथान्यैश्च
गणैः पार्श्वगतैस्तथा ॥८३१॥
स्त्रीभिः सुरूपिणीभिश्च
गन्धर्वैश्च समाकुलम् ।

गन्धर्वाणाममी गान्धर्वा विमानास्तैः । मा-
नसैः संकल्पमात्रसिद्धैः । गणैः परमेश्वरानुचरैः ॥

तदीदृशस्य

तस्य मध्ये तु देवेशि
शरच्चन्द्रनिभं शुभम् ॥ ८३२ ॥
रश्मिमालाकुलं दिव्यं
मण्डलं परिमण्डलम्।
तस्य मध्ये भगवती
स्थिता साक्षात्सरस्वती ॥८३३॥
शरच्चन्द्रसहस्रस्य
या कान्तिमतिवर्तते।
पीताम्बरधरा देवी
पद्मपत्रायतेक्षणा ॥ ८३४ ॥
नीलोत्पलदलश्यामा
दिव्याभरणभूषिता।
हेमपट्टपरीधाना
दिव्यकुण्डलधारिणी ॥८३५॥
उरसा तु महाहार-
मुद्वहन्ती शशिप्रभम्।

स्फुरन्मयूखसंघात-
कुण्डलद्वयमण्डिता ॥ ८३६ ॥

मण्डलं प्रधानभुवनम् । कान्तिर्दीप्तिः, श्यामत्वं तु वर्णः । अम्बरमान्तरं वस्त्रं, परीधानं तु बाह्यम् ॥ ८३६ ॥

समग्रगान्धर्वमयी अस्या मूर्तिरित्याह

ग्रामत्रयवलीमध्या
सप्तस्वरतनुः शुभा ।
तानमूर्धरुहा देवी
मूर्च्छनाङ्गरुहोद्वहा ॥ ८३७ ॥
पदासना तालपादा
गीतवर्णप्रभावती ।

षड्जमध्यमगान्धाराख्यं ग्रामत्रयमेव त्रिवलिलेखाशोभि मध्यं यस्याः सा । षड्जादिसप्तस्वरशरीरा, तथा तन्यन्ते विस्तार्यन्ते स्वरगुम्फनामथ्यो मूर्च्छना यैस्ते ताना मूर्धरुहाः केशा यस्याः । मूर्च्छना एव अङ्गरुहान् रोमाञ्चान् उद्वहति । पदानि छन्दोनिबद्धानि गीतकानि आसनं यस्याः । चञ्चुपुटादयस्ताला एव प्रसरणहेतुत्वात्

पादौ चरणौ यस्याः । द्वित्रिश्रुत्यात्मकस्वरगीयमानाः पदैकदेशा गीतवर्णास्तैः प्रभा दीप्तिर्यस्याः ॥

किंच अस्याः

अङ्गुल्यः सन्धयश्चैव
लक्षणानि वरानने ॥ ८३८ ॥

सन्धयो मर्माणि । लक्षणानि

'अलंकारगुणैश्चैव बहुभिः समलंकृतम् ।
भूषणैरिव चित्रार्थैस्तद्भूषणमिति स्मृतम् ॥'

इत्यादिलक्षणेन भरतमुनिना लक्षितानि भूषणाक्षरसंघातादीनि षट्त्रिंशत्। तदियमेवं भूत्वा स्वराद्याबद्धशरीरा सरस्वती इह पररूपेणाधिष्ठात्री देवतोक्ता, पूर्वं तु मेरुगतगान्धर्वपुर्यां

'आस्ते भगवती साक्षात्सप्तस्वरविभूषिता ।
ग्रामत्रयपरीधाना·············· ॥' (१०।१५२)

इत्याद्युक्त्या स्वराद्यलंकृतवाण्यात्मिकापररूपेणैतद्देवताधिष्ठेयरूपेति विशेषः ॥ ८३८ ॥

तदेषात्र

आसने परमे दिव्ये
वृता भूतगणेश्वरैः ।

स्थिता स्थितिरिवाभाति
सर्वस्य जगतः शुभा ॥८३९॥

'वाच्यर्थी निहिताः सर्वे वाङ्मूला वाङ्निबन्धनाः ।'
इति नीत्या जगद्व्यवस्थाहेतुरियमेव हि देवी ॥

किंच

मानसीभिश्च नारीभि-
र्गन्धर्वैर्मानसैर्वृता ।

तथाच

हाहा हूहूश्चित्ररथ-
स्तुम्बुरुर्नारदस्तथा ॥८४० ॥
विश्वावसुर्विश्वरथः

त एते

दिव्यगीतविचक्षणाः ।
संयोज्य मनसात्मानं
त्यक्त्वा कर्मफलस्पृहाम् ८४१
ते वै सारस्वतं स्थानं
प्राप्ता वै सुरपूजिते ।

स्वरवैखरीभूम्यवस्थितिक्रमेण मध्यमापश्य-

न्तीपदप्रतिष्ठैकाग्रमनस्का इमां एव देवीमुपासीना एते गन्धर्वमुख्या एतत्पुरं प्राप्ताः ॥

न केवलमेते पुरमिदं प्राप्ताः, यावत्

ये च वाग्धारणां ध्यात्वा
प्राणान्मुञ्चन्ति देहिनः ॥८४२
ते वै सारस्वतं लोकं
प्राप्नुवन्ति नरोत्तमाः ।

वाग्धारणा तत्त्वसिद्धिपटले द्वादशे वक्ष्यते ॥

युक्तं चैतत् यस्मात्

एषा सरस्वती देवी
मूर्तिर्वै पारमेश्वरी ॥ ८४३ ॥
या स्थितापरभावेन
ब्रह्माण्डोदरवर्तिनाम् ।

कथमित्याह

ब्रह्मलोके च सा देवी
पादेनैकेन तिष्ठति ॥ ८४४ ॥
शाक्रे चापि तदर्धेन

शक्रलोकेऽष्टमांशेन ॥

गन्धर्वेषु तदर्धतः ।

षोडशांशेन

सिद्धेषु च तदर्धेन

द्वात्रिंशांशेन ॥

किन्नरेषु तदर्धतः ॥ ८४५ ॥

चतुःषष्ठ्यंशेन ॥ ८४५ ॥

तदर्धेन च नागेषु

अष्टाविंशत्यधिकशततमेनांशेन ॥

यक्षेष्वर्धेन वै पुनः ।

षट्पञ्चाशदधिकद्विशततमांशेन ॥

पिशाचेषु तदर्धेन

द्वादशाधिकपञ्चशततमांशेन ॥

तदित्थं

सा वै तिष्ठति भागशः ॥ ८४६ ॥

किंच

पिशाचेभ्यः सहस्रांशा-

न्मानुषेषु च तिष्ठति ।

नचैवमंशांशिकया एषावतीर्णा देवी, अपितु

तैस्तु तप्त्वा तपो घोर-
माराध्य च पिनाकिनम् ॥८४७

अवतारिता तु सा देवी
रूपिणी स्वरभूषिता ।

रूपिणी आकृतिमती ॥

तदेवं तपसा समाराधितस्य पिनाकिनः तदादेशादेव प्रथमं

स्वरांस्तु स्मरतस्तस्य
कल्पादौ ब्रह्मणः पुरा ॥८४८॥

स्वरेभ्यस्तु विनिष्क्रान्ता
तेन सा तु सरस्वती ।

स्वरप्रत्यवमर्शवशोन्मिषन्नादामर्शानुप्रवेशात् ब्रह्मणः स्वरेभ्य इव उद्भूता अभिव्यक्तिमागता यस्मात्, अत एषा अक्षरसारूप्यात् सरस्वतीत्युच्यते यदा तु 'ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः' इति पाठः, तदा अव्यक्तात् वक्ष्यमाणात् प्रकृतितत्त्वात् जन्म यस्य बुद्धितत्त्वगतस्य परस्य ब्रह्मणः पिनाकिप्रसादात् व्यक्तिं गतेति व्याख्येयम् ॥

तदित्थमवतीर्णैषा

सा स्थिता सर्वशास्त्रेषु
कवीनां काव्यमास्थिता ॥८४९

अधिष्ठाय स्थितेत्यर्थः ॥ ८४९ ॥

किंच

या वाल्मीकौ स्थिता देवी
व्यासे चैव निरन्तरम् ।
ऋषीणां चैव सर्वेषां
मेधाबुद्धिविवर्धिनी ॥ ८५० ॥

मेधा निर्विकल्पप्रतिभा, बुद्धिरध्यवसायिनी धीः ॥ ८५० ॥

एषा हि

सर्वज्ञानधरी सा तु
सर्वज्ञा देवपूजिता ।

ब्रह्माण्डान्तरवतीर्णायाश्च क्रमेण

मेरोर्वायव्यदिग्भागे
पुरं तस्याः प्रकीर्तितम् ॥८५१॥

अपरं

इदं तु परमं देव्या
मया ते परिकीर्तितम् ।

एतदुपसंहरति

सारस्वतं तु भुवनं
कीर्तितं

यत्र सरस्वती भगवती देवी
परमा तनुः ॥ ८५२ ॥

परमेश्वरसंबन्धिनी परमा मूर्तिः स्थितेत्यर्थः ॥

अधुना

अत्रैव त्वाप्यतत्त्वे त्वं
शृणु वै भुवनोत्तमम् ।

प्रोक्तेभ्योऽपि भुवनेभ्य उत्तमं वक्ष्यमाणदृशा भुवनाष्टकं शृणु ॥

तच्च भुवनेशद्वारेण दर्शयति

अमरेशं प्रभासं च
पुष्करं नैमिषं तथा ॥ ८५३ ॥

आषाढिं डिण्डिमुण्डिं च
भारभूतिं च लाकुलम् ।

तदेतत्

गुह्याष्टकमिति ख्यातं
जलावरणगं प्रिये ॥ ८५४ ॥

गुह्यत्वमेषां शतरुद्रादिभ्योऽपि उत्कर्षणात्। एते च भुवनेश्वरा भुवनमपि एतन्नामकं नानादिग्गतस्वयंभूतीर्थादिरूपतया अनुग्रहार्थमवतीर्णाः प्रसिद्धाः। एवमन्येऽपि वक्ष्यमाणा ज्ञातव्याः ॥ ८५४ ॥

अथ

तेजस्तत्त्वमतश्चोर्ध्वं
कथयामि समासतः।
अग्नेस्तु भुवनं तत्र
कथयामि वरानने ॥ ८५५ ॥

तच्च

अशोकस्तवकानां च
सर्वतो दीप्तिमुद्वहत्।
उत्फुल्लकिंशुकच्छायं
जपाकुसुमसंनिभम् ॥ ८५६ ॥

अतिलोहितमित्यर्थः ॥ ८५६ ॥

भुवनस्यास्य मध्ये तु
उदितार्कसमप्रभम् ।
परिमण्डलमाग्नेयं
तेजोमण्डलमुच्यते ॥ ८५७ ॥

परितस्त्रिकोणाकारं मण्डलं परिमण्डलम् । तेजोमण्डलमिति तेजोमयं प्रधानभुवनम् ८५७

तस्य मध्ये तु भगवा-
ञ्छिवाग्निः कारणं परम् ।

शिव एव परमेश्वरो गृहीताग्निमूर्तिः शिवाग्निः । परं कारणमिति ब्रह्माण्डवर्तिसर्वाग्निभेदानाम् ॥

यदाह

योऽवतीर्याण्डमध्ये तु
स्थितो नित्यं त्रिधा त्रिधा ८५८

भौमान्तरिक्षजाठराग्निरूपतया ॥ ८५८ ॥

किंच

वक्त्रे तु दक्षिणे तस्य
रुद्रस्य परमात्मनः ।

स्थितो जिह्वास्वरूपेण
स्वयंभूर्नीललोहितः ॥ ८५९ ॥

तस्येति शिवाग्निरूपस्य रुद्रस्य । यो नीललोहितो ज्वालालिङ्गात्मा श्रीपर्वतादौ स्वयंभूः प्रसिद्धः, स दक्षिणे वक्रे जिह्वारूपस्तद्दक्षिणवक्रात् भुवनमनुग्रहायावतीर्ण इत्यर्थः ॥८५९॥

किंच

स एव तु महादेवि
कालाग्निः परमेश्वरः ।

यः कर्परिकापृष्ठे ब्रह्माण्डोर्ध्वे च प्रतिपादितः स एवेति नीललोहितः यस्य दक्षिणजिह्वामात्रात्मा कालाग्निः स निःसामान्यात्मेति यावत् ॥

एतस्य शिवाग्नेर्ध्यायिजनोपयोगि

तस्य रूपं प्रवक्ष्यामि
शृणुष्वावहिता प्रिये ॥८६०॥

रक्तपद्मदलच्छायः
पद्मरागसमद्युतिः ।

रक्ताम्बरधरः श्रीमा-
न्रक्तमाल्यानुलेपनः ॥ ८६१॥
अर्काभाभ्यां कुण्डलाभ्या-
मलंकृतशुभाननः ।
महाहारेण दीप्तेन
उरःस्थेन विराजते ॥ ८६२ ॥

पद्मरागमयेनेत्यर्थात् ॥ ८६२ ॥

किंच

किरीटी कुण्डली दीप्तो
देवानामास्यमुच्यते ।

अस्यन्त्यनेन शिवाग्निरूपेण विश्वभक्षकेण विरित्यास्यम् ॥

अयं च अत्र भुवने

सर्ववज्रमये पीठे
उपविष्टः स्वयं प्रभुः ॥ ८६३ ॥
दावाग्निरिव शैलाग्रे
वेणुघर्षात्समुत्थितः ।

किंच

दशकोटिसहस्राणि
आग्नेयास्तु गणेश्वराः ॥८६४॥
दक्षिणास्याद्विनिष्क्रान्ताः
श्वसतोऽस्य स्वयंभुवः ।
हिताय सर्वलोकानां
रुद्रा वै सूर्यवर्चसः ॥ ८६५ ॥
तेन तेऽग्निं महात्मानो
नित्यशः पर्युपासते ।

गणानां स्वपरिवाराणामीश्वरा रुद्राः । हिताय सर्वभूतानामिति सूर्यमरीच्याद्यधिष्ठानद्वारेण संस्थितास्त्र्यधिष्ठानेन च भोगमोक्षरूपमनुग्रहं संपादयितुं, तथाच पुराणेषु

'चन्द्रार्कयोर्मध्यगता ये च चन्द्रार्करश्मिषु ।
रसातलगता ये च ये च तस्मात्परं गताः ॥
नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्योऽस्तु नित्यशः ।
येषां न विद्यते संख्या प्रमाणं रूपमेव वा ॥
असंख्येयगणा रुद्रा नमस्तेभ्योऽस्तु नित्यशः ।'

इति स्तुतिवाक्यमस्ति ॥

किंच

नार्यश्च विविधा दिव्या

दिव्यगीतविचक्षणाः ॥८६६॥

गणा रुद्रा भूतगणाः

किंकराश्च सहस्रशः ।

तं पर्युपासते इति संबन्धः ॥

किंच

स वै शिवाग्निः पठितः

सर्वहोमेश्वरः परः ॥ ८६७ ॥

पारमेश्वरेषु शास्त्रेषु दीक्षात्मनि शिवयज्ञे ॥

किंचासौ

अग्निकार्यविधानेषु

हूयते तद्विदैः सदा ।

तत्र विदा ज्ञानं येषां ते तद्विदास्तैः ॥

किंच

तमग्निमैश्वरं यान्ति

कृत्वाग्नेयीं तु धारणाम् ॥८६८

देहान्त इत्यर्थात् ॥ ८६८ ॥

अयं चास्य शिवाग्नेर्महिमा, यत्

स एकधा स बहुधा
व्याप्य सर्वं व्यवस्थितः।

एकधेति शिवाग्नितया। बहुधेति वक्ष्यमाणपञ्चाशद्रूपतया ॥

किंच

स तेजस्तेजसां योनिः

यतः

तस्माज्जज्ञे दिवाकरः ॥८६९॥

जज्ञे जातः। उक्तं च

'ज्ञानशक्तिः परस्यैषा तपत्यादित्यविग्रहा।'(स्व१०।४९९)

इति। शिवाग्नेरस्य इहोद्भवो यत उक्तः ॥८६९॥

किंच

बहुधा व्यज्यते चासौ
कल्पमन्वन्तरादिषु।

वक्ष्यमाणेषु कल्पादिषु बहुधा व्यज्यते नानाप्रकारतया ब्रह्माण्डान्तरंशांशिकयावतरति ॥

किंचायं

भिन्नश्च जन्मभेदैश्च
पञ्चाशद्भिश्च भूतले ॥८७०॥

ते च वायुपुराणादौ विद्युदरणिसूर्यकान्तोद्भूतानां पावकपावमानशुचिसंज्ञानां भेदेन तत्पुत्रपौत्रादिभेदेन च भरतवैश्वानराथर्वभृद्गणादिनानानादनिर्दिष्टेन पञ्चाशन्नित्यनैमित्तिककाम्यकर्माधिकरणभूताः केचित् लौकिकाः केचिच्च वैदिका निर्दिष्टाः । मोचकस्तु एक एव शिवाग्निः परमेशमन्त्रसंस्कारसंस्कृतः साक्षादयमेवावतीर्णः स एकधेति योऽनन्तरं निर्दिष्टः ॥ ८७० ॥

उपसंहरति

तदेवं कीर्तितं सम्य-
गाग्नेयं भुवनं महत् ।

अत्रैव

भुवनाधिपांश्च भुवने
कथयामि त्वतः परम् ॥८७१॥

हरिश्चन्द्रं च श्रीशैलं
जल्पमाम्रातकेश्वरम् ।
महाकालं मध्यमं च
केदारं भैरवं तथा ॥ ८७२ ॥

तदभिधाने रुद्राष्टकं पूर्वोक्ताद्गुह्याष्टकात् सातिशयं

अतिगुह्यं समाख्यातं

अतिगुह्यं गुह्येभ्यः प्रकृष्टत्वात् । एवमुत्तरत्र ॥

कथमेतदत्र स्थितमित्याह

पूर्वैशान्तमनुक्रमात् ।

पूर्वदिश ईशानदिगन्तं स्थितं प्रधानभूतमेतद्रुद्राष्टकमित्यर्थः। एतच्चोक्तवक्ष्यमाणाष्टकान्तरेष्वपि एवमवस्थानं प्राधान्यं चोपलक्षयति ॥

अथोर्ध्वे वाय्वावरणं

तत्रस्थो वायुरव्ययः ॥ ८७३ ॥

प्राणस्य भुवनं तत्र

वायोस्तु वरवर्णिनि ।

शङ्खगोक्षीरधवलं

शरत्कुन्देन्दुसप्रभम् ॥ ८७४ ॥

प्राणाख्यस्य प्रधानस्य वायोः

तस्मिंस्तु भुवने दिव्ये

दिव्याश्चर्यशतैर्युते ।

मध्ये तु मण्डलं दिव्यं
शरच्चन्द्रसमप्रभम् ॥ ८७५ ॥
रश्मिमालाकुलं दिव्यं
द्योतयद्वै दिशो दश ।

मण्डलं प्रधानपुरम् ॥

तस्य मध्ये तु देवेशि
वायोस्तु परमा तनुः ॥८७६॥

वाय्वधिष्ठातृदेवः स्थित इत्यर्थः ॥ ८७६ ॥

सच

किरीटी कुण्डली दीप्तो
हारकेयूरभूषितः ।
नानाभरणचित्राङ्ग-
श्चित्रमाल्यानुलेपनः ॥ ८७७ ॥
चित्राम्बरधरः श्रीमा-
न्महाहारविभूषितः ।

तं च

मारुता नाम वै देवाः
शतकोट्यो महाबलाः ॥८७८॥

उपासते महात्मानं
वायुमूर्तिं महाद्युतिम् ।

कं तमित्याह

यो व्यापयेच्छरीराणि
एकधा पञ्चधा विभुः ॥८७९॥

एकधा सामान्यप्राणात्मना। प्राणापानसमानोदानव्यानानां भेदेन तु पञ्चधा। व्यापयेदिति व्याप्नुवतः स्वप्रपञ्चव्याप्तिरूपान् वायून् प्रयुञ्जीत ॥ ८७९ ॥

न केवलं सर्वाणि शरीराणि स्वप्रपञ्चव्याप्तिरूपैः सूक्ष्मवायुभिः व्यापयेदिति, यावद्बहिरपि

सप्तधा सप्तधा चैव
तिर्यग्गो द्विगुणो विभुः ।

'आ मेघाद्भास्करात्' (५१३) इत्याद्युक्तनीत्या ये सप्त, ते प्रत्येकं पौराणिकप्रसिद्ध्या सप्तधेत्येकोनपञ्चाशद्धा बहिस्तिर्यग्गो वायुः। द्विगुण इति शब्दस्पर्शाख्यगुणद्वययुक्तः ॥

एवंभेदभिन्नस्याधिष्ठातृदेवतात्मा
स्वमण्डलस्य सा दिव्यै-
र्विभात्येका परा तनुः ॥८८०॥

किंच

तमेतमेकं दशधा
प्राणात्मानं तु योगिनः।
ध्यात्वा त्यक्त्वा तु वै प्राणा-
न्कृत्वा तस्मिंस्तु धारणाम् ८८१
तं विशन्ति महात्मानो
वायुभूताः खमूर्तयः।

तमिति सामान्यप्राणरूपमेकम्। दशधेति प्राणादिभेदान्नागकूर्मादिभेदाच्च[1]। तं विशन्तीति वाय्वावरणगतत्वाद्वायुदेवतासायुज्यं[2] यान्ति॥

उपसंहरति

इति प्राणस्य भुवन-
माख्यातं तव सुव्रते॥८८२॥

अथ

भुवनेशांस्तत्र रुद्रा-
न्कथयाम्यनुपूर्वशः।

१ भेदा क पाठः। २ युपुराणगतवा० क पाठः।

गयां चैव कुरुक्षेत्रं
नाकलं कनखलं तथा ॥८८३॥
विमलं चाट्टहासं च
माहेन्द्र भीममष्टमम् ।
पूर्ववत् भुवनमप्यवतीर्णं
गुह्याद्गुह्यतरं ह्येत-
द्वेदितव्यं प्रयत्नतः ॥ ८८४ ॥

वेदितव्यमिति दीक्षायामुपस्थानादिपूर्वं शोध्यत्वेन ॥ ८८४ ॥

अथोपरि

आकाशे तु यथाकाशं
शुद्धस्फटिकनिर्मलम् ।

आकाश इति तदावरणे । यथाकाशमिति व्यापकम् । शुद्धेति स्वच्छम् । भुवनमित्यर्थात् ॥

तथा अत्र

सूक्ष्मरूपोऽव्ययो नित्यो
मध्यदेशे व्यवस्थितः ॥८८५॥

आकाशाख्य एव परमेश्वरमूर्तिरूपो भुवनेश इत्यर्थात् ॥ ८८५ ॥

किंच

आकाशधारणायुक्तो
योगी युज्येत तत्पदे ।

देहान्तर एव ॥

अथ

अत्राकाशे प्रवक्ष्यामि
ये रुद्राः संव्यवस्थिताः ॥८८६॥

तान् ॥ ८८६ ॥

वस्त्रापदं रुद्रकोटि-
मविमुक्तं महालयम् ।
गोकर्णं भद्रकर्णं च
स्वर्णाक्षं स्थाणुमष्टमम् ॥८८७॥
पवित्राष्टकमेतद्धि
समासेन प्रकीर्तितम् ।

पवित्रस्य निरावरणपदनिविष्टत्वेन पूर्वेभ्यो-ऽपि उत्कर्षात् ॥

अथ

अस्य बाह्ये अहंकारः

अस्य आकाशावरणस्य बाह्ये सर्वतो व्याप-

कत्वेनावस्थितोऽहंकार इत्यन्तर्गर्भीकृततन्मात्रेन्द्रियात्मकस्वविकारषोडशकमहंकारावरणमित्यर्थः ॥

अतश्च

तत्र रुद्रान्निबोध मे ॥ ८८८ ॥
छगलाण्डं दुरण्डं च
माकोटं मण्डलेश्वरम् ।
कालञ्जरं शङ्कुकर्णं
स्थूलेश्वरस्थलेश्वरौ ॥८८९॥
स्थाण्वष्टकं समाख्यातं

तिष्ठत्यस्मिन् तन्मात्रेन्द्रियाधिष्ठातृद्वारेण सर्वभोगसंपदिति स्थाणुशब्दाभिधेयमष्टकमेतत्॥

पूर्ववदष्टकमेतत्

पूर्वादीशानगोचरम् ।

स्थितमित्यर्थात् ॥

एतदष्टकाधिष्ठानादेव च

मध्यदेशे स्थितो रुद्र-
स्त्वहंकारेश्वरः प्रभुः ॥८९०॥

अहंकाराधिष्ठातृदेवतात्मा एतत्तत्त्वाविभिन्नमूर्तिः । अत एव श्रीपूर्वादौ प्रधानभूतस्याष्टकस्य शोध्यत्वमुक्तं, नतु तदधिष्ठेयस्याहंकारेश्वरस्य ॥ ८९० ॥

इदानीं जलतत्त्वाधिपतेर्गुह्याद्यष्टकपञ्चकस्य दीक्षायां ध्यानोपयोगि रूपमादिशति क्रमेण

श्वेतं रक्तं तथा पीतं
कृष्णं स्फटिकसप्रभम् ।
तदित्थं
पञ्चाष्टकेषु ये वर्णाः
समासात्कथितास्तव ॥ ८९१ ॥

शतरुद्राणामपि पूर्वादिदिक्क्रमेणैव वर्णविभागं निरूपयति

सिता रक्तास्तथा कृष्णा
नीलाः श्यामा बलाहकाः ।
पीताः शुक्लाश्च विज्ञेयाः
ऊर्ध्वं तु कपिशाः
अधस्तु धूम्रवर्चसः ॥ ८९२ ॥

त एतद्वर्णाः

शतरुद्राः समाख्याता-
स्त्रिनेत्राः शूलपाणयः ।
चन्द्रार्धमौलयः सर्वे
रुद्राणीभिः समन्विताः ॥८९३॥

सर्व इति पञ्चाष्टकरुद्रा अपि त्रिनेत्रादिरूपाः ॥ ८९३ ॥

एवं देवानां रूपमुक्त्वा तद्भुवनानामप्याह

पद्माकृतीनि ज्ञेयानि
चित्ररत्नयुतानि च ।
शतरुद्रभुवनानि
भोगैश्वर्ययुतानि च ॥ ८९४ ॥

पञ्चाष्टके पुराणि स्युः
कूर्माकाराणि सर्वतः ।

एवमहंकारावरणे रुद्रानुक्त्वा तदन्तर्वर्तितन्मात्रादिषोडशकक्रमेण भुवनानि निरूपयितुमुपक्रमते

आकाशावरणादूर्ध्व-
महंकारादधः प्रिये ॥ ८९५ ॥
भुवनानि प्रवक्ष्यामि
शृणुष्वैकमनाः पुनः ।

तत्र

आदौ तु गन्धतन्मात्रं
विस्तीर्णं मण्डलं महत् ॥८९६॥
स्थितं वितानवद्देवि
योजनानेककोटयः ।

मण्डलं भुवनं शतकोटिमानात् ब्रह्माण्डात् क्रमेण दशगुणया वृद्ध्या कोटिगुणमहंकारावरणमिति तदन्तर्वर्तिनां तन्मात्राद्यावरणानामनन्तकोटितैव भवति ॥

तच्च

शुक्लरक्तसितापीत-
हरितं स्फटिकप्रभम् ॥८९७॥
वितानमिव देवेशि
सर्वतः परिमण्डलम् ।

यथा च भूलोके तथा भूतत्त्वकारणेऽपि ॥

शर्वो ह्यधिपतिस्तत्र
एक एव वरानने ॥ ८९८ ॥

युक्तं चैतद्यतः

तस्मात्तु जायते पृथ्वी
शर्वेशेन प्रचोदिता ।

अन्यथा जडस्य तन्मात्रस्य कथं कारणता स्यात् । एवमन्यत्रापि ज्ञातव्यम् ॥

अथ

तस्मात्तु मण्डलादूर्ध्वं
रसतन्मात्रमण्डलम् ॥ ८९९॥

हरितं मरकतश्यामं
चाषपक्षनिभं प्रिये ।

भवो ह्यधिपतिस्तत्र
एक एव वरानने ॥ ९०० ॥

तस्मादापो विनिष्क्रान्ता
भवेशेन प्रचोदिताः ।

अथ

तस्मात्तु मण्डलादूर्ध्वं
रूपतन्मात्रमण्डलम् ॥१०१॥
स्फुरत्सूर्यांशुदीप्ताभं
पद्मरागसमप्रभम्।
रुद्रः पशुपतिस्तत्र
एक एवावतिष्ठते ॥ १०२ ॥
तस्मात्तेजो विनिष्क्रान्तं
तद्वै पशुपतीच्छया।
तत्तेजः सर्वलोकानां
व्यापकं परमेश्वरि ॥ १०३ ॥

पशुपत्याख्यो रुद्रः। लोकानां व्यापकमित्यन्तर्बहिश्च जाठरभौमरूपाद्यग्निरूपतया स्थितमित्यर्थः ॥ १०३ ॥

अथ

तस्मात्तु मण्डलादूर्ध्वं
स्पर्शतन्मात्रमण्डलम्।

सन्ध्यारुणसमच्छायं
वायव्यं मण्डलं प्रिये ॥१०४॥

संध्यायामरुणो गुणः किंचित्तमसा कर्बुर-धूसराभो भवति ॥ १०४ ॥

तच्चैतत्

विताना‌कारसदृशं
समन्तात्परिमण्डलम् ।
तत्रैव मण्डले देवि
त्वीशानः संव्यवस्थितः ॥१०५

अधिपतिः ॥ १०५ ॥

अतश्च

तस्माद्वायुर्विनिष्क्रान्त
ईशेच्छाप्रेरितः प्रिये ।

यः पूर्वं वायुतत्त्वरूप उक्तः ॥

किंच

तस्मात्प्राणादयः पञ्च

तस्मादिति वायोः ॥

ततोऽसौ

वायोस्तद्व्यापकः परः ॥ १०६ ॥

सप्तधा सप्तधा सोऽपि

स एको बहुधा गतः ।

एतत्पूर्वमेव निर्णीतम् ॥

अथ

तस्मात्तु मण्डलादूर्ध्वं

शब्दतन्मात्रमण्डलम् ॥१०७॥

नीलोत्पलदलश्यामं

स्वच्छोदकसमप्रभम् ।

वितानसदृशाकारं

समन्तात्परिमण्डलम् ॥१०८॥

भीमस्तत्राधिपत्येन

एक एवावतिष्ठते ।

तस्मान्नभो विनिष्क्रान्तं

भीमेच्छाचोदितं महत् ॥१०९

व्यापकं सर्वलोकानां

परापरगतं प्रिये ।

परं जलादितत्त्वस्थानम्, अपरं तु ब्रह्मा-
ण्डान्तर्गतम् ॥

अथ

तस्मात्तु मण्डलादूर्ध्वं
सूर्यमण्डलमुच्यते ॥ ९१० ॥
सहस्रादित्यसंकाशं
दीप्यमानं समन्ततः ।
वितानवद्रश्मिदीप्तं
समन्तात्परिमण्डलम् ॥९११॥
रुद्रो ह्यधिपतिस्तत्र
त्वेक एवावतिष्ठते ।
सूर्यास्तस्माद्विनिष्क्रान्ताः
कल्पे कल्पे वरानने ॥९१२ ॥

ये ब्रह्माण्डान्तरधिकृताः । एवमुत्तरत्र ९१२

अथ

तस्मात्तु मण्डलादूर्ध्वं
सोममण्डलमुच्यते ।

चन्द्रकोटिसहस्राणां
तेजसा तुल्यमण्डलम् ॥११३॥

तुल्यं च मण्डलं परिमण्डलमित्यर्थः ॥११३॥

अत्र च

अधिपतिस्तु महादेव
एक एवावतिष्ठते ।
तस्माच्चन्द्रादिमे चन्द्रा
महादेवेन चोदिताः ॥११४॥
असंख्याताः सहस्राणि
कल्पे कल्पे विनिर्गताः ।

अथ

तस्मात्तु मण्डलादूर्ध्वं
वेदमण्डलमुच्यते ॥ ११५ ॥
चन्द्रकोटिसमच्छायं
समन्तात्परिमण्डलम् ।
वितानवत्स्थितं दिव्य-
मुग्रेशसमधिष्ठितम् ॥११६॥

संरुद्धं वामया तत्तु

उग्राख्यस्य रुद्रस्य संबन्धिन्या वामाख्यशक्त्या तद्वेदमण्डलं संरुद्धमाच्छादितं पराद्वयस्वरूपमनधिष्ठितमित्यर्थः ॥

अतश्च वेदान्तप्रतिपाद्याद्वयात्मनः स्वरूपस्य वामशक्त्यावृतत्वात् कर्मानुष्ठानप्रधानानि भेदमयान्येव

तस्माद्वै निर्गतानि तु ।
यजमानसहस्राणि
कल्पे कल्पे स्थितानि हि ९१७
ब्रह्मणस्तपसोग्रेण
उग्रेशेन प्रचोदितात् ।

तस्माद्वेदमण्डलरूपात् ब्रह्मण उग्रेशेन प्रचोदितात्, नतु ईश्वरचोदनां विना, उग्रेण तपसा लक्षितानि तानि निर्यातानि ब्रह्माण्डं यज्ञानुष्ठानायावतीर्णानि ॥

तत्समकालमेव च

वेदयज्ञाश्च विविधा
ब्रह्मणोऽनन्तवर्त्मनः ॥९१८॥

तस्मादेते प्रवर्तन्ते
यज्ञा यज्ञफलानि च ।
तपोदानादिभिः सार्धं
वामशक्त्या नियन्त्रिताः ॥९१९

वेदयज्ञा ज्योतिष्टोमादयः । यज्ञा इति स्वाध्यायजपयज्ञादयः । एतच्च

'ब्रह्माण्डमेतदाख्यातं पाशजालावतारितम् ।'

इत्युक्तदृष्ट्या

'.....................वामाधः प्रेरयत्यणुम् ।'

इति स्थित्या वामाशक्त्यधिष्ठानक्रमेण उग्रदेवेनैव संपाद्यते । ब्रह्मणोऽपि हि तन्निर्मातृत्वाभिमानस्तेनैव दत्तः ॥ ९१९ ॥

उपसंहरति

इत्यष्टौ तनवस्त्वेताः
परा वै संप्रकीर्तिताः ।

परमेश्वरस्येत्यर्थः ॥

यदपेक्षया परा एताः, ता अप्याह

अपरा ब्रह्मणोऽण्डं वै
व्याप्य सर्वं व्यवस्थिताः ९२०

बहिरन्तश्च स्थावरभूतरूपा इत्यर्थः। एवं चाभिदधत्सर्वमिदं परमेश्वरात्मकमिति अद्वयदृष्टिमेव प्रस्तुतां निर्वाहयति। एवं भूततन्मात्रात्मकदशविधकार्यतत्त्वगतो भुवनविभाग उक्तः, तत्प्रसङ्गेन च मूर्त्यष्टकाधिष्ठायकमूर्तीश्वराष्टकमुक्तम्। उक्तमूर्त्यष्टकाधिष्ठायकमध्ये याजमानी मूर्तिः सर्वोपरि प्रधानभूता उक्ता, यस्याः मूर्तिपञ्चकं कार्यात्मकं भोग्यं सूर्यसोमात्मकं च मूर्तिद्वयं कारणतया वर्तते ॥ ९२० ॥

एवं कार्यावरणमहंकारान्तर्गतं पञ्चविधमुक्त्वा करणावरणैकादशकं प्रकटयितुमाह

एभ्यः परतरं चापि
मण्डलं करणात्मकम् ।

करणं शब्दोदीरणादिव्यापारतत्साधनकमैन्द्रियोदयस्थानम्। मण्डलं भुवनं वक्ष्यमाण-

दृष्ट्या वागादिकर्मेन्द्रियतत्त्वपञ्चात्मकतया विभक्तमित्यर्थः ॥

तच्च क्रमेण

शुक्लरक्तासितं पीतं
हरितं चापि वर्णतः ॥९२१॥

तत्र च

पञ्चाधिपास्तु तिष्ठन्ति
मण्डले करणात्मके ।

ते च आधारपटलनिरूपयिष्यमाणनीत्या वह्निशक्रविष्णुमित्रकश्यपाः ॥

किंच

कर्मदेवाः प्रवर्तन्ते
तस्माद्वै सर्वदेहिनाम् ॥९२२॥

कर्मदेवा वचनादिस्वक्रियाद्योतकानि कर्मेन्द्रियाणि तस्मात् करणमण्डलात् प्रवर्तन्ते देहिनां प्रत्यणु पृथग्रूपाण्युद्भवन्ति ॥ ९२२ ॥

तानि च

वाक्पाणिपादपायुश्च
उपस्थश्चेति पञ्चमः ।

अन्तःप्राणाश्रये त्यागादाने वागिन्द्रियकार्ये, बहिस्त्वादानं त्यागो द्वयं च पाणिपायुपादनिर्वर्त्यं, समस्तत्यागादानक्षोभप्रशमनेनानन्दात्मकस्वरूपविश्रान्तिरुपस्थकार्या । नचैतद्व्यतिरिक्तः कश्चिद्व्यापारोऽस्तीति पञ्चैव कर्मेन्द्रियाणि । तेषां च सर्वशरीरव्यापकत्वेऽपि पाण्याद्यधिष्ठानस्थानम्, तेन वक्त्रादिनापि यद्ग्रहणं, तदपि पाणीन्द्रियकार्यमेव ॥

बुद्धीन्द्रियाण्याह

एभ्यः प्रकाशकं नाम
परतः सूर्यसंनिभम् ॥१२३॥

'रूपादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः।'(सा०का०) इति स्थित्या श्रोत्रादीनां शब्दादिप्रकाशकत्वात् तदुद्भवस्थानं प्रकाशकं मण्डलमित्युक्तं, अत एव सूर्यसन्निभम् ॥ १२३ ॥

एतच्च करणमण्डलात् पञ्चधैव । यदाह

तस्माद्वै संप्रवर्तन्ते
पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि तु ।

प्रत्यणु भिन्नभिन्नरूपाणीत्यर्थः ॥

तानि च

श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा
नासिका च यथाक्रमम् ॥९२४

व्योमवाय्वादितत्त्वप्रसरणक्रमेणेत्यर्थः ॥

एषां च

विषयालोचनं वृत्तिः

यतः

तेजोमण्डलसंस्थिताः ।
स्वाक्याधिपतयो नित्यं
तेष्वेव प्रतिचोदकाः ॥९२५॥

भाविनीस्था दिग्वायुसूर्यवरुणाश्वयाख्यस्वकाधिष्ठातृदेवताप्रेरिता बुद्धिदेवाश्चोदनानुसारं रूपाद्यालोचनेषु प्रवर्तन्ते, तेनैषां विषयालोचनं वृत्तिरित्यर्थः । एषां कर्मेन्द्रियाणां च प्रतिलोमक्रमेण भुवनसंशोधनं कार्यम् ॥९२५॥

अथ

एभ्यः परतरं चास्ति
चन्द्रमण्डलसन्निभम् ।

विस्तारात्परिणाहाच्च
सर्वतो रश्मिमण्डलम् ॥९२६॥
तस्माद्वै संप्रवर्तन्ते
पञ्चार्थाः सर्वदेहिनाम् ।
शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं
रसो गन्धश्च पञ्चमः ॥९२७॥

भोग्यभूताः प्रतिपुरुषं विचित्रभोगसम्पादका रूपादयः सर्वे तस्मादुद्यन्ति । अत एव समस्ताम्मयचन्द्रोल्लासकत्वात्तस्य चन्द्रमण्डलसन्निभत्वं परिमाणतो रूपतश्चोक्तम् । यतश्चैतद्रश्मिमण्डलमत एवैतद्भूता विषया एतद्रश्मिरूपाः प्रकाशमानतया स्वप्रकाशस्वभावाः । यदुक्तं श्रीमदुच्छुष्मभैरवे

'यावन्न वेदका एते तावद्वेद्याः कथं प्रिये ।
वेद्यं वेदकमेकं तु तत्त्वं नास्त्यशुचिस्ततः ॥'

इति । यद्यपि पृथिव्यादयो रूपादिगुणा एवोत्पन्नास्तथाप्येते प्रतिपुरुषं विचित्रभोगसम्पादका अन्य एव रूपादयो निर्याताः ॥ ९२७ ॥

किंच

एभ्यः परतरं चापि
सौम्यं सोमस्य मण्डलम् ।

एभ्य इति करणप्रकाशरश्मिमण्डलेभ्यः ॥

तस्मान्मनो विनिष्क्रान्तं
रश्मिभिर्दशपञ्चभिः ॥ १२८ ॥

बुद्धिकर्मेन्द्रियविषयाख्यस्य ग्रहणग्राह्यरूपस्य रश्मिपञ्चदशकस्यानुसन्धातृरूपमिति कृत्वा तैरेव तद्युक्तमुक्तम् ॥ १२८ ॥

तच्च

चित्तं चेतो मनश्चेति

इत्थमुच्यमानं सत्

शब्दाद्यक्षप्रवर्तकम् ।

यतश्चायं प्रवर्त्यमानैतद्रश्मिपञ्चदशककलापूरिततनुः स्वामृतकलया सह षोडशकलोऽत एव

तस्याधिपो महातेजा-
श्चन्द्रमाः सौम्यतेजसा ॥१२९॥

महातेजा नित्यमक्षीणकलाषोडशकादिपरि-

पूर्णमूर्तित्वात्, अतश्च चेतनस्य पुरुषस्य विकार-षोडशकादियुक्ततया स्वावसरनिर्णेष्यमाणस्या-वरोहक्रमेण प्रतिनिधिकल्पत्वात्

'पुरुषे षोडशकले तामाहुरमृतां कलाम् ।'

इत्युद्धोष्यते ॥ १२९ ॥

अथ

तस्मात्तु मण्डलादूर्ध्वं
परतो मण्डलं महत् ।
जपाकुसुमसंकाश-
मरुणादित्यसंनिभम् ॥१३०॥
पूर्ववच्च प्रमाणेन
समन्तात्परिमण्डलम् ।

पूर्ववदिति पूर्वोक्तचन्द्रमण्डलपरिमाणमि-त्यर्थः ॥

किंच

तस्मात्तु मण्डलाद्देवि
सन्ध्यारुणसमद्युतिः ॥१३१॥

सधूमोऽग्निरिवासौ वै
अहंकारः प्रवर्तते ।

सर्वप्रमातृगता अहंकारा उद्यन्तीत्यर्थः । अहंकार इति जातावेकवचनम् । मनःपर्यन्तसमस्तविषयेन्द्रियाधिष्ठातृत्वात्तत्कल्पनस्वभावत्वाच्च तैजसभूतादिरूपस्यास्य सधूमाग्नितुल्यत्वमुक्तम् । एवं च अहंकारमनोविषयबुद्धीन्द्रियकारणभूतानि सूर्यसोमरश्मिप्रकाशकरणमण्डलानि पञ्च, तथा तन्मात्रमण्डलानि पञ्च व्याप्य अहंकारतत्त्वं स्थितमिति मनःप्रभृति षोडशकमाहंकारिकमुच्यते । अत एव कारणस्कन्धदृष्ट्या बहिस्तत्त्वान्येकरूपाणि, करणस्कन्धदृष्ट्या तु प्रतिपुरुषं भिन्नभिन्नस्वभावानीति न करणस्कन्धरूपादहंकारात्षोडशकोत्पत्तिरपितु सूर्यसन्निभान्मण्डलात्कारणस्कन्धरूपात्करणस्कन्धरूपाणां प्रतिप्रमातृभिन्नानामहंकाराणामुत्पत्तिस्तथा मनःप्रभृतेः षोडशकस्येति मन्तव्यम् ॥

यश्चायं करणस्कन्धात्मा अहंकारः, सः

अन्तःकरणमात्मस्थं

आत्मनोऽन्तरङ्गमेतत्सकलवसुधादिप्रतीति-साधनं कारणमित्यर्थः ॥

किंच

येनेदं रंजितं जगत् ॥९३२॥

जगत् स्थावरजङ्गमात्मकं तत्तत्समुचिताभिमाननिवेशनेन येनोपरक्तं कृतमित्यर्थः ९३२

अयं च

मत्तद्विप इवान्धस्तु

दावाग्निरुपसर्पति ।

यथा मत्तो द्विपो दावाग्निश्च तत्तत्तरुप्राण्यादिविनाशायोपसर्पति, तथा अयमन्धोऽविचारितयुक्तायुक्तस्तदभिमानादानक्रमेण सर्वजगन्नाशकः ॥

किमयमस्य परोपतापकारी स्वभावः स्वत एवोद्भूतः, नेत्याह

तस्याधिदेवो रुद्रो वै

येनायं प्रेर्यते सदा ॥ ९३३ ॥

रुद्र इति यः पूर्वं

'मध्यदेशे स्थितो रुद्रस्त्वहंकारेश्वरः प्रभुः।' (८९०)

इत्युक्तः। प्रेर्यन्ते संसाररक्षार्थमभिमानात्मनि स्वकार्ये प्रवर्त्यन्ते ॥ १३३ ॥

एतं ये परिवृत्य स्थिताः, तेऽपि

छगलाण्डादयो देवि
पूर्वं ते कथिता मया।

गतमेतत् ॥

अहंकारादथोर्ध्वं तु
बुद्ध्यावरणमुच्यते ॥ १३४ ॥
सूर्यकोटिसहस्राणां
तेजसा तुल्यवर्चसम्।

वर्चो दीप्तिः ॥

किंच

अष्टानां देवयोनीना-
मत्रैव भुवनं शृणु ॥ १३५ ॥

प्राक् ब्रह्माण्डरूपेणोक्तानां पैशाचादिब्रह्मपर्यन्तानामष्टानां देवयोनीनां सात्त्विकादिवृत्ति-

वैचित्र्येण स्थितानां पररूपेण अत्रैव बुद्धितत्त्वे धर्मादिगुणाष्टकयुक्ते भुवनाष्टकमस्तीति एवकाराशयः ॥ १३५ ॥

तत्र

ककुभं नाम भुवनं
सन्ध्यारुणसमप्रभम् ।
मानसीभिस्तु तत्स्त्रीभि-
र्मुदिताभिः समाकुलम् ॥१३६

मानस्यो मनोनुकूलाः ॥ १३६ ॥

किंच

स्थितास्तत्र पिशाचास्तु
सन्ध्यारुणसमप्रभाः ।
दशकोटिसहस्राणि

किंच

तेषां तत्र निवासिनाम् ॥१३७

मध्ये

स्वनन्दो नाम विक्रान्तः

सच तेष्वेव

पिशाचेष्वीश्वरो महान् ।

सन्ध्यारुणसमच्छायो
बन्धूककुसुमाकृतिः ॥ १३८ ॥
कुण्डलाभरणोपेतो
हारकेयूरभूषितः ।
किरीटी चाङ्गदी मौली
हेमचीनाम्बरः शुभः ॥ १३९॥
परिवृतो भूतगणैः
प्रभूतैः पार्श्वगैस्तथा ।
नानारूपधरैर्दिव्यै-
र्दिव्याभरणभूषितैः ॥ १४० ॥
दिव्यमाल्यानुलेपैस्तु
दिव्यैश्वर्यसमन्वितैः ।

मौलिः शिखामणिः। दिव्यमैश्वर्यं पिशाचोचितमेव अणिमादि अष्टविधं, एवमुत्तरत्रापि स्वोचितमेव दिव्यत्वं मन्तव्यम् ॥

सच एतैः

परिवृतो महातेजा
गणैरिव महागणः ॥ १४१ ॥

महान्तो गणा यस्य स महागणो महादेवः ॥

अथ

अतः परं प्रवक्ष्यामि
राक्षसं भुवनं महत् ।
कोकिलाकण्ठसदृशं
नीलजीमूतसंनिभम् ॥१४२॥
तस्मिंस्तु भुवने दिव्ये
दिव्यैश्वर्यसमन्विते ।
करालो राक्षसेशो वै
जात्यञ्जननिभो महान् ॥ १४३
किरीटी कुण्डली दीप्तः
शोभते तु महाद्युतिः ।
जात्यञ्जननिभः श्रीमा-
न्दावाग्निरिव पर्वते ॥ १४४ ॥

श्रीर्दीप्तिर्विद्यते यस्य, अत एव धूमबहुलेन दावाग्निना उपमितः ॥ १४४ ॥

अस्य च परिवारः

दशकोटिसहस्राणि
मुदिता नाम राक्षसाः ।
भृङ्गजीमूतवर्णाभा
वसन्त्यत्र महाप्रभाः ॥ १४५ ॥

अथ

अतः परं प्रवक्ष्यामि
याक्षं वै भुवनं महत् ।
जाम्बूनदमयं सर्वं
दिव्यरत्नसमुज्ज्वलम् ॥१४६॥
भोगैश्वर्यसमुत्पन्नं
समन्तात्परिमण्डलम् ।
तस्मिंस्तु भुवने भद्रे
सुभद्रो नाम यक्षराट् ॥१४७॥
तप्तकाञ्चनवर्णाभो
मुकुटादिविभूषितः ।

शतकोटिसहस्रैस्तु
यक्षैरमितविक्रमैः ॥ १४८ ॥
तैर्वृतो भ्राजते सर्वैः
शर्वः सर्वगणैरिव ।

अथ

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि
गान्धर्वं भुवनं महत् ॥ १४९॥
पीतकौशीतकीप्रख्यं
चम्पकैस्तु समच्छवि ।

कौशीतकी पुष्पविशेषः ॥

तस्मिंस्तु भुवने दिव्ये
सुरूपो नाम वै प्रिये ॥१५०॥
गन्धर्वदेवाधिपति-
र्गन्धमादनसन्निभः ।

अप्रकम्प्यत्वात् ॥

तथा

तप्तजाम्बूनदनिभ-
स्तरुणादित्यसप्रभः ॥१५१ ॥

दिव्यगन्धानुलिप्ताङ्गो
दिव्याभरणभूषितः ।
दशकोटिसहस्रैस्तु
गन्धर्वैः परिवारितः ॥९५२॥

मनःशिलाभङ्गनिभै-
र्हरितालनिभैस्तथा ।
स्वकान्ता नाम गन्धर्वा-
श्चित्रमाल्यानुलेपनाः ॥९५३॥

चित्राम्बरधराः सर्वे
चित्राभरणभूषिताः ।

अथ

तस्मात्परतरं वक्ष्ये
स्थानमैन्द्रं च पार्वति ॥९५४॥

वृहद्भोगमिति ख्यातं
तदूर्ध्वं सर्वकामदम् ।
शङ्खगोक्षीरधवलं
शरत्कुन्देन्दुसन्निभम् ॥९५५॥

वृहद्भोगमिति यथार्थनाम । ऊर्ध्वमित्युत्कृष्टम् ॥ १५५॥

तस्मिंस्तु भुवने दिव्ये
दिव्याश्चर्यशतैर्युते ।
विभूतिर्नाम भगवा-
न्महेन्द्रो भुवनेश्वरः ॥१५६॥
चन्द्रमण्डलसङ्काशो
मुक्ताहारविभूषितः ।
शुक्लाम्बरधरः श्रीमा-
ञ्छुक्लमाल्यानुलेपनः ॥१५७॥
ज्वलत्किरीटो दीप्ताभ्यां
कुण्डलाभ्यामलंकृतः ।
हारकेयूरवाञ्छ्वेतः
श्वेतोष्णीषविभूषितः ॥१५८॥
भूतिजा नाम वै देवा
विभूत्या परया युताः ।
किरीटिनः कुण्डलिनो
दिव्यमाल्यविभूषिताः ॥१५९॥

दशकोटिसहस्राणि
देवाश्चेन्द्राः प्रकीर्तिताः ।
तैरावृतो महातेजा
नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ॥ ९६० ॥

भूत्या सह जातत्वाद्भूतिजा इत्युक्ताः ॥९६०

अतः परं तु

मनोजं नाम भुवनं
शरच्चन्द्रनिभं शुभम् ।
शुक्लाभ्रकनिभं दीप्तं
मुक्ताहारसुवर्चसम् ॥ ९६१ ॥
अमृतो नाम वै तत्र
चन्द्रमाः परमः स्थितः ।
शुद्धस्फटिकसंकाशः
श्रीमाञ्छुक्लाम्बरोद्वहः ॥९६२॥
कुण्डलैर्दीप्तिसंकाशै-
र्भूषितस्तु विराजते ।

दिव्यगन्धानुलिप्ताङ्गो
दिव्याभरणभूषितः ॥ ९६३ ॥
तत्र वै रश्मयो नाम्ना
रश्मिव्यूहसमप्रभाः ।

देवाः ॥

दिव्याः सौम्यास्तु ते ज्ञेयाः
सोमतेजःसमुद्भवाः ॥ ९६४ ॥
दशकोटिसहस्राणि
तेषां वै सौम्यतेजसाम् ।

अथ

अत ऊर्ध्वं तु देवेशि
प्राजेशं भुवनं महत् ॥ ९६५ ॥
तस्मिंस्तु भुवने दिव्ये
प्रजेशस्त्वमितद्युतिः ।
विश्वरूपो विश्ववर्णो
विश्वालंकारभूषितः ॥ ९६६ ॥

विश्वरूपपरैर्देवै-
विश्वात्मा परिवारितः।

अमितद्युतिरिति एतन्नामा॥

तेषां च

दशकोटिसहस्राणि
विश्वानां भूरितेजसाम्॥९६७॥
परिवार्य महात्मानं
शोभने पर्युपासते।

विश्वानामिति एतत्संज्ञानां, अत एव असर्वनामत्वात्सुडभावः। शोभन इति भुवनविशेषणम्॥

अथ

ब्राह्मं चैवमतो ज्ञेयं
शङ्खगोक्षीरसन्निभम्॥९६८॥
पितामहो यत्र देवः
शुक्लपद्मस्थसौम्यदृक्।
शुक्लाम्बरधरः श्रीमा-
ञ्छुक्लमाल्यानुलेपनः॥९६९॥

शुक्लयज्ञोपवीती च
महाहारविभूषितः ।
दशकोटिसहस्रैस्तु
चन्द्रबिम्बसमप्रभैः ॥ १७० ॥
ब्राह्मैर्देवैः परिवृतः
शारदाभ्रैरिवांशुमान् ।

तदित्थं

पैशाचं राक्षसं याक्षं
गान्धर्वं त्वैन्द्रमेव च ॥१७१॥
सौम्यं तथैव प्राजेशं
ब्राह्मं वै भुवनं प्रिये ।

साधिष्ठातृदैवतमुक्तमित्यर्थः ॥

एतानि सुरयोनीनां
स्थानान्येव पुराणि तु ॥१७२॥

एतानि पुराणि देवयोनीनां स्थानानि एव मुख्यान्येव अवस्थितिधामानि ॥ १७२ ॥

एभ्यश्च स्थानेभ्यः

अवतीर्यात्मजन्मानं
ध्यायन्तः संभवन्ति हि।
परमेशनियोगाच्च
चोद्यमानाश्च मायया ॥१७३॥
नियमिता नियत्या च
ब्रह्मणो व्यक्तजन्मनः।
व्यज्यन्ते ते च सर्गादौ
नामरूपैरनेकधा ॥ १७४ ॥
अंशेनैव वरारोहे

व्यक्तं प्रभूतात्मदेहमयं स्थूलं जन्म यस्य ब्रह्मणो ब्रह्माण्डान्तसत्यलोकाधिपतेस्तस्य सम्बन्धिनि प्रत्यहं कार्ये सर्गादौ सृष्टिप्रारम्भे व्यज्यन्ते तत्पदोचिताकृतिभाज आत्मजन्मानं बुद्धितत्त्वगतं ब्रह्माणं ध्यायन्तः परमेश्वरनियोगान्मायादिमाहात्म्याद्ब्रह्माण्डान्तर्जायन्ते। ते च अंशमात्रेणैव व्यज्यन्ते ॥

सर्वात्मना पुनरेते

न त्यजन्ति निकेतनम् ।

निकेतनं बुद्धिगतं निजं स्थानम् ॥

एवं बुद्धितत्त्वगतं देवयोन्यष्टकमात्रमुक्त्वा प्रस्तुतभुवनदीक्षायां प्रकृतं मा विस्मार्षीदित्याशयेनाह

पुर्यष्टकेन्द्रियैः सार्ध-

मात्मा मन्त्रैर्विशोधयेत् ॥१७५

बुद्धिपर्यन्तगते भुवनजाते शोधिते सति तन्मात्रमनोहंकारबुद्धिरूपेण पुर्यष्टकेन इन्द्रियैश्च बाह्यैः करणैः सार्धं यः स्थित आत्मा, अर्थात्तमेव मन्त्रैरिति प्राग्विभक्तस्थित्या प्रतिष्ठायां यथाकर्मविभागं विनिर्मुक्तैर्मूलवामदेवादिभिः विशोधयेत्। विशोध्यत इति तु स्पष्टः पाठः १७५

एतदुपसंहरन्नन्यदवतारयति

पञ्चाष्टकं मूर्तयोऽष्टौ

बुद्धितत्त्वमनुक्रमात् ।

विशोध्यैवं प्रयत्नेन
क्रोधाष्टकमतः परम् ॥१७६॥

विशोधयेदिति संबध्यते । अनुक्रमादित्युक्तेरयमाशयः—गुह्याद्यष्टकचतुष्टयं जलादिव्योमतत्त्वान्तगं शोधयित्वा तन्मात्रपञ्चकसोमसूर्यवेद्यमण्डलगताः शर्वादिमूर्तयोऽष्टौ विशोध्याः, ततः कर्मबुद्धीन्द्रियपराधिष्ठातृनग्न्यादिसोमान्तानेकादश शोधयित्वा अहंकारगतं पञ्चमं स्थाणवष्टकं ततोऽपि बुद्धिगतं देवयोन्यष्टकं विशोधयेत् । प्रयत्नेनेति प्रागुक्तेन अध्वसन्धानादिना भुवनेश्वरवागीश्वरीविसर्जनपर्यन्तेन समस्तेन कर्मविस्तारादिना, नतु हेलामात्रेण । उक्तं च अन्यत्र

'न चावज्ञा क्रियाकाले संसारोद्धरणं प्रति ।'

इति ॥ १७६ ॥

एवमियदन्तं शोधयित्वा बुद्धितत्त्वगतमेव क्रोधेश्वराष्टकं यच्छोध्यं, तदुद्दिशति

संवर्तस्त्वेकवीरश्च
कृतान्तो जननाशकः ।

मृत्युहन्ता च रक्ताक्षो
महाक्रोधश्च दुर्जयः ॥१७७॥

महाक्रोधनाम्ना क्रोधाधिष्ठायिना रुद्रेणोपलक्षितमेतत्क्रोधाष्टकमुच्यते। एते च रुरुसंग्रहे

'क्रोधेशश्चण्डसंवर्तौ ज्योतिःपिङ्गलसूरकौ।
पञ्चान्तकैकवीरौ च शिखी देशहितेश्वराः॥'

इति नामान्तरेणापि पठिताः॥ १७७॥

नीलोत्पलदलाभानि
तेषां वै भुवनानि तु।
एकैकस्य परीवारः
कोटिर्दशसहस्रकम् ॥१७८॥

अथ अत्रैव तत्त्वे

क्रोधेश्वराष्टकादूर्ध्वं
स्थितं तेजोष्टकं महत्।
बलाध्यक्षो गणाध्यक्ष-
स्त्रिदशास्त्रिपुरान्तकः॥ १७९॥

सर्वरूपश्च शान्तश्च
निमेषोन्मेष एव च ।

निमेषसहित उन्मेष इत्यर्थः ॥

एषां च

सहस्रैः पञ्चदशभिः
परिवारोऽभिधीयते ॥ १८० ॥

तेजोष्टकसमाख्याया निमित्तमाह

अग्निरुद्राः स्मृता ह्येते
तेजसा कृष्णवर्णकाः ।

अग्निवद्दीप्तत्वादग्निरुद्राः । तेजसा ज्ञानदीप्तिमयेनोपलक्षिताः, अत एव बुद्धिगतदीप्तात्मकतेजोष्टकाधिष्ठातृत्वादप्येतत्तेजोष्टकमुच्यते ॥

कूर्माकाराणि चित्राणि
तेषां वै भुवनानि तु ॥१८१॥

अथ

अत ऊर्ध्वं समाख्यातं
योगाष्टकमनुत्तमम् ।

संप्रज्ञातासंप्रज्ञातयोगस्थितानां योगिनां अधिष्ठातृत्वाद्योगाष्टकं, अत एवाधस्तनाष्टकापेक्षयोत्कृष्टत्वादनुत्तमम् ॥

तच्च

अकृतं च कृतं चैव
रैभवं ब्राह्ममेव च ॥ ९८२ ॥
वैष्णवं त्वथ कौमार-
मौमं श्रैकण्ठमेव च ।

रिभूणां देवानामिदं रैभवं, एवं ब्राह्मं भुवनमित्यादि योज्यम् । तेन रा धनं तत्र भवमित्यादिव्याख्यानमसत् । एतच्च योगाष्टकं प्रधानतत्त्वाश्रयमिति श्रीमालिनीविजये, सगुणयोगनिष्ठानां च शुद्धसत्त्वगुणा धीः प्रधानं वा प्राप्तिपदमिति न वस्तुभेदः कश्चित् ॥

अतश्च

क्रीडन्ति योगिनस्तत्र
भुवनैः स्फटिकप्रभैः ॥ ९८३ ॥

तत्र नैष्कर्म्ययोगनिष्ठा अकृतपदे, कर्मयो-

गनिष्ठाः कृतपदे, निर्माणयोगगताः रिभुपदे, पुरुषाद्वययोगसेविनो ब्रह्मपदे, वैष्णवशास्त्रोक्तयोगसेविनो वैष्णवपदे, निष्पन्नब्रह्मचर्ययोगाः कुमारपदे स्फटिकप्रभैः स्वच्छैर्भुवनैरुपलक्षिताः क्रीडन्ति । तदूर्ध्वं त्वौमं श्रैकण्ठं च धाम शैवसिद्धान्तोपदिष्टशक्तिशक्तिमदाराधनपुरःसरचित्तवृत्तिनिरोधात्मकनिष्पन्नानां प्राप्तिपदम् ॥९८३

तत्र शिवयोगिन्या भगवत्या उमाया देव्या योगाष्टकस्योपरि परेण रूपेण स्थिताया भुवनमाह

ततः साक्षाद्भगवती
जगन्माता व्यवस्थिता ।
उमा त्वमेया विश्वस्य
विश्वयोनिः स्वयम्भवा ॥९८४॥

साक्षादित्युक्त्या योगाष्टकमध्ये भगवत्या अंशावतरणमित्याह, एवं वक्ष्यमाणश्रीकण्ठभट्टारकविषयेऽपि मन्तव्यम् । स्वयम्भवेति स्वातन्त्र्यात्परानुग्रहाय तत्र स्थिता, न अन्ययोगिवद्योगवशादेतत्पदं प्राप्ता ॥ ९८४ ॥

सा च

तप्तजाम्बूनदनिभा
ह्युदयादित्यसप्रभा ।
महापीठे मणिमये
सिंहाष्टकयुते शुभे ॥ १८५ ॥
शतयोजनविस्तीर्णे
दिव्यस्रग्धामलालिते ।

स्थितेति शेषः ॥

किंच

दिव्यकुण्डलिनी देवी
महाहारविभूषिता ॥ १८६ ॥

किंच

विजयाग्रे महाभागा
श्रीरिवोत्तमरूपिणी ।
जया च पद्मगर्भाभा
सर्वालंकारभूषिता ॥ १८७ ॥
नन्दा च पद्मपत्राक्षी
हारकेयूरभूषिता ।

सर्वाभरणचित्राङ्गी
सुनन्दा च मनोहरा ॥१८८॥
परिवार्य प्रतीहार्यः
सर्वतः समुपस्थिताः ।

श्रीरिवेति पूर्वोक्तश्रीरूपेत्यर्थः । सर्वत इति चतुर्दिक्कम् ॥

किंच

त्रिंशत्कोटिसहस्राणि
त्रिंशत्कोटिशतानि च ॥१८९॥
मानस्यो दिव्यनार्यस्ता-
स्तां सदा पर्युपासते ।

ता इति लोकोत्तराः । त्रिंशत्कोटीति पाठे वर्णव्यत्ययश्छान्दसः ॥

किंच

विमानकोटिरेका च
रुद्राणां भूरितेजसाम् ॥१९०॥

तत्रास्ति ॥ १९० ॥

ते च विमानस्था रुद्रास्तदाराधनपरा एवेति कृत्वा

औमा इति समाख्याताः

किंच

वैमाना इति तेऽन्यथा ।

विगतो मानः शरीरेन्द्रियादिविषयोऽभिमानो यस्याः सा विमाना भगवती, तस्या अमी वैमानाः ॥

एते हि

उपासते तु तां देवीं
मातरं तनया इव ॥ ९९१ ॥

नच तत्र असौ केवलमनुग्रहपरा स्थिता, यावत्

सावतीर्याण्डमध्ये तु
मया सार्धं वरानने ।
अनुग्रहार्थं लोकानां
प्रादुर्भूता सनातनी ॥ ९९२ ॥

सनातनी नित्यं पुंसामनुग्रहार्थं प्रपञ्चव्या-

ध्या नानानामाकृतिरूपा प्रादुर्भूता व्यक्तिं गतेत्यर्थः । मया सार्धमिति वक्ष्यमाणश्रीकण्ठावतारेण कैलासवासिना मया सहेत्यर्थः ॥११२॥

प्रतिकल्पं नानानामभेदेन देव्यवतीर्णेत्याह

कल्पे पूर्वे जगन्माता
जगद्योनिर्द्वितीयके ।
तृतीये शाम्भवी नाम
चतुर्थे विश्वरूपिणी ॥ ११३ ॥
पञ्चमे नन्दिनी नाम
षष्ठे चैव गणाम्बिका ।
विभूतिः सप्तमे कल्पे
सुभूतिश्चाष्टमे तथा ॥ ११४ ॥
आनन्दा नवमे कल्पे
दशमे वामलोचना ।
एकादशे वरारोहा
द्वादशे च सुमङ्गला ॥ ११५ ॥
कल्पे त्रयोदशे देवि
महातनुरुदाहृता ।

कल्पे चतुर्दशे चैव
अनन्ता नाम कीर्तिता ॥११६॥
भूतमाता पञ्चदशे
षोडशे चोत्तमा स्मृता ।
सहस्रधारा सप्तदशे
सती चाष्टादशे पुरा ॥११७॥

कल्पो भाविमानेन चतुर्दशमन्वन्तरं ब्राह्मं दिनं यदन्ते कालाग्निर्जगद्दहति । तत्र प्रथमद्वितीयादिकल्पक्रमेण त्वेतन्नामरूपभेदेन लोकानुग्रहार्थमवतीर्णा ॥ ११७ ॥

आस्तां वा निःसंख्यपुराकल्पगततत्तदवतारकीर्तनेनापरिसंख्येन, केवलमस्मिन्वर्तमाने

चाक्षुषस्य मनोः कल्पे
दक्षस्य दुहिता शुभा ।

ब्रह्मणा स्वचक्षुषा निर्मितत्वाच्चाक्षुषो यो मनुप्रजापतिस्तस्य कल्प इति तदीय एतत्कल्पसम्बन्धिनि प्रथमे मन्वन्तरात्मनि त्वं लोकानुग्रहार्थं दक्षप्रजापतिदुहितृरूपेणावतीर्णा अभव इत्यर्थः ॥

अवतीर्य च

अवमानाच्च दक्षस्य
स्वां तनुं त्वजहाः पुरा ॥९९८॥

एतत्पुराणेषु प्रसिद्धमेव ॥ ९९८ ॥

ततः सैव

अमां कलां तु चन्द्रस्य
पुनरापूर्य संस्थिता ।

महेश्वरानुरागात्तच्छिरःस्थाममाख्यां विश्वाप्यायिकां चन्द्रकलामापूर्येति । एवमपि जगदनुग्रहप्रयोजनैव देवी ॥

अथ परमेश्वरी अनुजिघृक्षाप्रेरितेन

पुनर्हिमवताराध्य
दुहिता त्वात्मनः कृता ॥९९९॥

त्वं देवि सा

तथारूपतां गृहीत्वा

अद्भुतं तप्त्वा
तपः परमदुश्चरम् ।
मां भर्तारं पुनः प्राप्य
जातास्यङ्गरुहा प्रिये ॥१०००॥

मामिति परमहेश्वरमेव स्वातन्त्र्याद्गृहीत-कैलासवासिमूर्तिम् । अङ्के रुहतीति अङ्करुहा वामार्धभागगता ॥ १००० ॥

तदित्थं

कैलासनिलयश्चाहं
त्वया सार्धं वरानने ।

भक्तदृशा च मम

त्वं तनुर्वामभागस्य

अतश्च तत्त्वदृष्टाविव आकृतिदशायामपि

मत्तो नैव वियुज्यसे ॥१००१॥

न केवलमस्मिन्नेव कल्पेऽद्यत्वे मच्छरीरार्धगतत्वेन स्थितासि, यावत्

दक्षाध्वरे पुनर्जाता
भद्रकालीति नामतः ।

पुनरिति अन्यस्मिन्दक्षयज्ञे दक्षप्रजापतिकृताराधनप्रकर्षात्तदनुग्रहाय भद्रकालीत्वेन अवतीर्णा त्वमभव इत्यर्थः ॥

तदित्थं पररूपैव त्वम्

एकानंशापरा मूर्तिः
सतीशानाद्विनिःसृता ॥१००२॥

एकानंशा अविभक्ता अद्वितीयरूपा सती इत्यपरा मूर्तिरीशानाद्विनिःसृतेत्युक्तप्रकारनानाविधापरामूर्तिरूपा त्वमीशानादिति परमेश्वरस्वातन्त्र्यादेव जगदनुजिघृक्षयेत्थमास्थितेत्यर्थः, अथ च एकानंशाख्यदेवतात्वेनाप्यवतीर्णेत्यर्थः ॥ १००२ ॥

किंच

इदं चतुर्युगं प्राप्य
द्वापरे विष्णुना सह ।
महिषस्य वधार्थाय
उत्पन्ना कृष्णपिङ्गला ॥१००३॥

वर्तमानचतुर्युगगते द्वापरे श्रीभद्रकालीपुरनिरूपितनीत्या विष्णुना आराधिता सती तेनैव भ्रातृभूतेन सह महिषासुरवधाय अवतीर्णा ॥ १००३ ॥

किंच

कात्यायनीति दुर्गेति
विविधैर्नामपर्ययैः ।
मनुष्याणां तु भक्तानां
वरदा भक्तवत्सला ॥ १००४ ॥
पूर्वमवावतीर्णासि
विन्ध्यपर्वतमूर्धनि ।

विविधैर्नामपर्ययैरिति विन्ध्यवासिनीभ्रमरवासिनीत्यादिनामभेदैः । कतस्य वृष्णिमध्यवर्तिनोऽपत्यं कात्यः, तस्य कृष्णावताराद्यपुरुषस्य अपत्यं विष्णोर्भगिनी कात्यायनी । दुःखेन गम्यते जपयज्ञदानतपोभिरपि मुनिभिरपि न प्राप्यते, किंतु भक्तिशालिभिरेव आसाद्यते इति दुर्गा । सा च विन्ध्यस्य मूर्धनि पूर्वमेवावतीर्णेति एतत्कल्पप्रारम्भ एव उक्तजम्बूद्वीपगतविन्ध्यपर्वतशिरसि भक्तानुग्रहार्थमवतीर्णा असि ॥

अथेदानीम्

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि
भुवनं वरवर्णिनि ॥ १००५ ॥

सुचार्विति तु विख्यातं
सहस्रादित्यकान्तिमत्।
कैलासशिखराकारं
शुद्धस्फटिकसप्रभम् ॥१००६॥
महाविमानकोटीभि-
रावृतं चक्रवर्तिनाम्।

चक्रवर्तिनो मन्त्रेश्वरा अनुग्रहार्थमेव आकृतिपरिग्रहेण अत्र अवतीर्णाः ॥

तस्मिंस्तु भुवने दिव्ये
सूर्यकोटिसमद्युतिः ॥१००७॥
सहस्रबाहुचरणः
सहस्रवदनेक्षणः।
उमापतिर्जगन्नाथः
सर्वानुग्रहकृद्धरः ॥ १००८ ॥

तस्य च भगवतो विश्वभोक्तुः

भोगस्थानं समस्तं वै
तत्रस्थं वामभागतः।

वामभागतो वामं देहार्धमाश्रित्य तत्रैव स्थितं समस्तं भोगस्थानमशेषभोग्योपभोगात्मतया वाममर्धं, दक्षिणं तु भोक्तृरूपमेव । एवं च भोक्तृभोगात्मकविश्वशरीरोऽयं भगवानत एव सहस्रबाहुचरणादिरूपः ॥

किंच अयं

शतयोजनविस्तीर्णे
नानारत्नविभूषिते ॥ १००९ ॥
दिव्यास्तरणसंछन्ने
आदित्यशतसन्निभे ।
आसने परमे दिव्ये
रत्नपद्मविचित्रिते ॥ १०१० ॥
उपविष्टो महातेजा
वृषभैरष्टभिर्वृतः ।
हेमचीनाम्बरधरो
हारकेयूरभूषितः ॥१०११॥
धारयन्सुप्रदीप्ते च
सूर्यमण्डलसन्निभे ।

स्फुरन्मयूखसंघाते
कुण्डले रश्मिसंकुले ॥१०१२॥

मयूखाः सूक्ष्माः प्रभाः, रश्मयस्तु स्थूलाः ॥

किंच

धारयन्मुकुटं मूर्ध्नि
दिव्यरत्नविचित्रितम् ।
देदीप्यमानमत्युग्रं
कैलासशिखरोपमम् ॥१०१३॥

प्रलम्बोऽस्य महाहारः
प्रभवद्रश्मिसंकुलः ।
गाङ्गो हिमवतः शृङ्गा-
त्पतितो निर्झरो यथा ॥१०१४

किंच

त्रिंशत्कोटिसहस्रैस्तु
त्रिंशत्कोटिशतैस्तथा ।
शूलिभिर्जटिभिस्त्र्यक्षै-
र्दिव्याभरणभूषितैः ॥१०१५॥

नानारूपधरै रुद्रै-
वृतो भूतगणैस्तथा।
दिव्याभिर्मानसीभिश्च
नारीभिः परिवारितः ॥१०१६
विमानशतकोटीभि-
रावृतः सर्व एव तु।

अन्यच्च

मातरः सप्त रूपिण्यो
नानालंकारभूषिताः ॥१०१७॥
परिवार्य महात्मानं
समन्तात्पर्यवस्थिताः।

ता दिग्विभागेनाह

ब्राह्मी कमलपत्राभा
दिव्याभरणभूषिता ॥१०१८॥
आग्नेय्यां दिशि देवेशि
स्थिता वै श्रीरिवापरा।

शङ्खगोक्षीरसंकाशा
त्वैशान्यां तु वरानने ॥१०१९॥
माहेश्वरी महातेजा-
स्तिष्ठते सुरपूजिता ।
कौमारी पद्मगर्भाभा
हारकेयूरभूषिता ॥ १०२० ॥
दिश्युत्तरस्यां देवेशि
कामिनीपर्युपासिता ।
स्निग्धनीलोत्पलनिभा
हारकुण्डलमण्डिता ॥१०२१॥
दक्षिणस्यां दिशि तु सा
उपास्ते परमेश्वरम् ।
वैष्णवीति च विख्याता
शिवेन परमात्मना ॥१०२२॥

शिवेनैवाधिष्ठिता सती इयं ध्याता, नतु विष्णुना । प्रत्युत एतस्य एतच्छक्त्यंशाधिष्ठितत्वादेव विष्णुत्वम् ॥ १०२२ ॥

नीलजीमूतसंकाशा
सर्वाभरणभूषिता ।
वारुण्यां दिशि देवेशि
वाराही पर्युपस्थिता ॥१०२३॥
शङ्खकुन्देन्दुधवला
हारकुण्डलमण्डिता ।
ऐन्द्र्यां दिशि च सा देवी
इन्द्राणी पर्युपस्थिता ॥१०२४॥
करालवदना दीप्ता
सर्वाभरणभूषिता ।
नैर्ऋत्यां दिशि चामुण्डा
उपास्ते परमेश्वरम् ॥१०२५॥

एताः सप्त परिवारभूताः, उमा तु देवी भगवतः शरीरार्धस्था अष्टमी । सैव योगेश्वरी यस्या एताः प्रपञ्चः । यद्वक्ष्यति

'उमैव सप्तधा भूत्वा……………………।' (१०२९)

इति । अत एव पूर्वं

'मातृकाभैरवं देवमवर्गेण प्रपूजयेत् ।
भैरवी कादिना पूज्या मातृवर्गैः प्रपूजयेत् ॥' (१।३४)

इति । एतद्व्याख्यानावसरे इहत्यदेवगृहानुसारेण योजना दर्शिता ॥ १०२५ ॥

एताश्च देव्यः

न त्यजन्ति हि ता देवं
सर्वभावसमन्वितम् ।

सर्वभावेन सर्वसार्विकयान्तर्बहिश्च समन्वितमभेदव्याप्त्या अधिष्ठातृभूतम् ॥

तदित्थं सततं परमेश्वरानुगता अप्येताः

अंशेन मानुषं लोकं
ब्रह्मणा चावतारिताः ॥१०२६

असुराणां वधार्थाय
मनुष्याणां हिताय च ।

हितमनुग्रहः । चशब्दस्तुशब्दार्थे ॥

कथमवतारिता इत्याह

तपस्तप्त्वा महाघोरं
ब्रह्मणा लोकधारिणा १०२७

प्रजाहितकारिणा ॥ १०२७ ॥

किंच

रुरोश्चैव वधार्थाय
मयापि त्ववतारिताः ।

मयापीति प्रभुणा सता, नतु ब्रह्मवत्तपस्तप्त्वा इत्यपिशब्दार्थः ॥

नच एतदाकृतिमदेवासां तात्त्विकं रूपम्, अपितु एताः

स्वच्छन्दास्तु पराश्चान्याः
परव्योम्नि व्यवस्थिताः ॥१०२८
स्वच्छन्दं पर्युपासीनाः
परापरविभागतः ।

नित्यं स्थिता इति शेषः। परं स्वच्छन्दं चिद्भैरवं परेण तदविभिन्नेन रूपेण, अपरं तदुमापतिरूपम् । अनेनैवमुक्तेन विभागेनैव च अयमुमापतिः परभैरवस्फारसार एवेति । अनेनैवाशयेनाप्यादिसूत्रे परभैरवपदमस्माभिर्युक्तमेव व्याकारि परभैरवसत्तासारत्वादुमापतिर्भैरव इत्युक्त इति ॥

एताश्च मातरः परशक्तिप्रपञ्चव्याप्तिरूपा इत्याह

उमैव सप्तधा भूत्वा
नामरूपविपर्ययैः ॥ १०२९ ॥
एवं स भगवान्देवो
मातृभिः परिवारितः ।
आस्ते परमया लक्ष्म्या
तत्रस्थो द्योतयञ्जगत् ॥१०३०

परा लक्ष्मीर्ज्ञानदीप्तिमयी उमा देवी तया सह । अतश्च उमैव सप्तधा स्थिता सती उमापतेर्देहाविभिन्नेत्यष्टशक्तिर्महेश्वरः ॥ १०३० ॥

अत एवैतद्व्याप्तिसारा एव

अस्योपरि तथा चाष्टौ
मूर्तयस्तस्य धीमतः ।

अस्य सुचारुणो भुवनस्योपरि तस्य धीमत इति एतदुमापत्यभिन्नस्य वक्ष्यमाणगुणतत्त्वनिष्ठस्य श्रीश्रीकण्ठस्य सम्बन्धिन्योऽष्टौ मूर्तयो

मूर्तीश्वराः। तथा चेति तेनैव श्रीकण्ठाभिन्नेन प्रकारेण स्थिताः ॥

ता आह

शर्वो भवश्च भगवा-
न्रुद्रः पशुपतिस्तथा ॥१०३१॥
ईशानश्चैव भीमश्च
महादेवोग्र एव च ।

वक्ष्यमाणदृष्ट्यनुसारं ईशानादनन्तरं रुद्रः पठनीयः। महादेवेन सहित उग्र इति समासः ॥

एवंनामनिर्दिष्टाभिः

एताभिः कुरुते शर्वो
मूर्तिभिः सृष्टिमुत्तमाम् १०३२

भगवानुमापतिरेताभिरष्टभिः, मूर्तिभिरित्यनेन मूर्तीश्वराष्टकेन परापरादिभेदेन सर्वमूर्ध्वाधरपदमधितिष्ठतो भगवतो निजशक्तिचक्रात्मना सृष्टिमिति स्थूलसूक्ष्मप्रभावभूततन्मात्रादिरूपवक्ष्यमाणकलादिरूपां सृष्टिम्, उत्तमामित्युक्तसूक्ष्मस्थूलसृष्टिमुद्गतामूर्ध्वे स्थितां भ-

गवानुमापतिरेव वक्ष्यमाणदृष्ट्या परापरभेदेन तत्र तत्र अवस्थितः करोति ॥ १०३२ ॥

का सा सृष्टिरित्याह

भूमिरापोऽनलो वायु-
राकाशं सूर्य एव च ।
सोमश्च यजमानश्चे-
त्यष्टौ सृष्टिरियं स्मृता ॥१०३३

एतदष्टकं स्थूलसूक्ष्मपरभेदेन तत्र तत्र अवस्थितं मन्तव्यम्। तेषां च मध्यादुद्धातदीक्षायां बिन्द्वादिपदैः पृथिव्यादिस्वरूपं पूर्वं दर्शितं, सूर्यसोमावपि करणशक्तिरूपौ, तदाश्रयत्वेन च यजमानः प्रमातेति सर्वाध्वनि स्थितमेवैतत् ॥

एवमेते मूर्तीश्वराः

सर्वात्मना तु ते तस्मि-
न्नन्यत्रैकांशतः स्थिताः ।

तस्मिन्निति बुद्धितत्त्वगते मूर्तीशावरणे। अन्यत्रेति तन्मात्रावरणे ब्रह्माण्डान्तरे च ॥

उपसंहारभंग्या भगवत उमापतेर्यावती प्रपञ्चव्याप्तिस्तां दर्शयति

एवमस्मिन्स्थितो देवो
ब्रह्मलोकोर्ध्वतस्तथा ॥१०३४॥
मेरोश्च मूर्धनीशानो
योगाष्टकमथेष्यते ।
श्रीकण्ठ इति नाम्ना च
कैलासनिलयस्तथा ॥१०३५॥
शर्वाद्याभिश्च तनुभि-
रष्टाभिर्व्याप्य तिष्ठति ।

अस्मिन्निति सुचारुभुवने, ब्रह्मलोकोर्ध्वत इति रुद्रलोके, मेरोर्मूर्ध्नि ज्योतिष्कशिखरे अथानन्तरमेष एव भगवान्योगाष्टकमिष्यते, न तु तदन्यत्किंचित् । तथा श्रीकण्ठ इति नाम्नायमेव कैलासनिलयश्चोमापतिरयमेव शर्वाद्याभिश्च मूर्तीश्वरमूर्तिभिस्तत्र तत्र तत्तत्स्थूलसूक्ष्मादि विश्वं व्याप्य तदैकात्म्येनावस्थिताभिरयमेव स्थित इति प्रपञ्चव्याप्तिरियं सर्वदैक-

स्यैव परमेश्वरस्येति यावत् । एतच्चैकादशे सुतरां स्फुटीभविष्यति ॥

एषामेतदुमापतिभुवनमुत्पत्तिस्थानमित्याह

ये तु माहेश्वरं योगं
सगुणं पर्युपासते ॥ १०३६ ॥
भक्त्या च ब्रह्मचर्येण
सत्येन च दमेन च ।
दृष्ट्वा देहस्थमात्मानं
तेऽत्र यान्ति मनीषिणः १०३७

ये तु माहेश्वरशास्त्रनिरूपितं सत्त्ववृत्तिनिष्ठत्वात्सगुणं नतु ज्ञानक्रियादिशक्तिस्फारसमावेशरूपं परयोगं परितो दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारैरुपासते सेवन्ते, ते देहस्थं नतु अनवच्छिन्नरूपमात्मानं ज्ञात्वा कर्तृरूपं स्वं स्वभावं साक्षात्कृत्य अत्र यान्तीत्युमापतिपदं सायुज्यादिना प्राप्नुवन्ति । अत्र च भक्तिर्मुख्यं कारणं सत्यब्रह्मचर्यदमेषु प्रधानभूतम् । दम इन्द्रियजयः । इत्थं च अस्य योगस्य सगुणत्वमेव व्यक्तीकृतम् ॥ १०३७ ॥

नच सगुणशाम्भवयोगप्राप्यमेतत्पदं, यावत्

दृष्ट्वा च मण्डलं तस्य
भक्त्या च परया भृशम् ।
मुक्तद्वैता यतात्मान-
स्तत्र यान्ति मनीषिणः १०३८

तस्येति उमापतेर्मण्डलमिति तदधिकरणं यागं दृष्ट्वा तद्दर्शनात्समयदीक्षां प्राप्य तद्भक्त्या च मुक्तद्वैता इत्युमापतिरेव एका पारमार्थिकी देवतेति निश्चित्य तत्सेवार्थं प्रयतचित्ताः पूर्ववत्सायुज्यादिना एतत्पदं प्राप्नुवन्ति मनीषिणः परमेश्वरशास्त्राश्वस्तबुद्धयः ॥ १०३८ ॥

अथ

तेषां चैवोपरिष्टात्तु
सुशिवा द्वादश स्थिताः ।

सुष्ठु शिवा आकृतिमत्त्वेऽपि शिवैक्यप्राप्त्या पूर्णसार्वज्ञ्यादिरूपाः ॥

ते च

वामो भीमस्तथेशश्च
शिवः शर्वस्तथैव च ॥१०३९

विद्यानामधिपश्चैव
एकवीरः प्रचण्डधृत्।
ईशानश्चाप्युमाभर्ता
अजेशोऽनन्त एव च ॥१०४०
तथा एकशिवश्चापि
सुशिवा द्वादश स्मृताः।

एषां ध्यानाय

सर्वे कुंकुमसंकाशाः
सूर्यकोटिसमप्रभाः ॥१०४१॥
भुवनेषु विचित्रेषु
शङ्खाकारेषु संस्थिताः।

मूर्तीश्वराणां तु अधिष्ठेयपृथिव्याद्युचितमेव रूपमिति कृत्वेह नोक्तम् ॥

अथ

अत ऊर्ध्वं वीरभद्रो
मण्डलाधिपतिः प्रभुः ॥१०४२

वक्ष्यमाणस्य महादेवादिमण्डलेश्वराष्टकस्याधिपतिः। अस्यैव चासौ परा मूर्तिर्यः पूर्वं श्वे-

तादिमध्ये तदुपरि चोक्तः, अत एवायं प्रभु-
रिति ॥ १०४२ ॥

अथ एतद्ध्यानादिपरिनिष्ठितो यः, सः

तत्सायुज्यमनुप्राप्य
तेनैव सह मोदते ।

अथ

अत ऊर्ध्वं महादेवि
महादेवाष्टकं विदुः ॥१०४३॥
महादेवो महातेजा
वामदेवभवोद्भवौ ।
एकपिङ्गेक्षणेशानौ
भुवनेशपुरःसराः ॥ १०४४ ॥
अंगुष्ठमात्रसहिता
महादेवाष्टके शिवाः ।

एते च

मायाञ्जनविनिर्मुक्ताः
परमेशानसंमताः ॥ १०४५ ॥

परमेशानस्य संमता इति तन्त्रावतारपटल-

दर्शितनीत्या पारम्पर्येण अनन्तभट्टारकमूर्तिना परमेश्वरेण अनुगृहीताः, अतश्च प्राप्तप्रबोधप्रकर्षत्वान्मायागर्भाधिकारित्वेऽपि मायाञ्जनविनिर्मुक्ता इत्युक्तम् । एते च अपरेण रूपेणेहोक्ता मण्डलेश्वराः, परेण रूपेण तु कालतत्त्वे भविष्यन्ति । ते तु श्रीपूर्वशास्त्रे

'महातेजःप्रभृतयो मण्डलेशानसंज्ञकाः ।
मायातत्त्वे स्थिताः.................. ॥' (५।२८)

इत्युक्ता इति प्रक्रियाभेदः ॥१०४५॥

उपसंहरति

बुद्धितत्त्वे समासेन
भुवनेशा मयोदिताः ।

देवयोनिक्रोधतेजोयोगमूर्त्यष्टकानि पञ्चेति चत्वारिंशत्, योगाष्टकोपरि पुनरौमं श्रैकण्ठं च भुवनं, ततः सुशिवद्वादशकमहादेवाष्टकं चेति द्वाषष्टिरत्र भुवनान्युक्तानीति विततायामिह भुवनदीक्षायां सर्वाणि शोध्यानि । संक्षिप्तायां तु यः शोधनप्रकारः, स पञ्चमे पटले निर्णीतः ॥

अथोर्ध्वं गुणतत्त्वं तु

गुणसाम्यात्मनः प्रकृतितत्त्वात्सत्त्वगुणगुणोत्कर्षात्म अत्यन्तविलक्षणमत एव बुद्धिरितिविलक्षणव्यपदेश्यं बीजादिव अङ्कुररूपं कथं कार्यं जायते यावदुच्छूनताप्रायं किंचिद्वैषम्यात्म मध्ये गुणस्तत्त्वं प्रकृतितत्त्वादनतिभिन्नव्यपदेशं न जायते इत्याशयेनेह गुणतत्त्वं तत्त्वान्तरतया दर्शितम् । श्रीमालिनीविजयादौ तु किंचिद्वैषम्यावस्थायामित उच्छूतायामिव बीजाभिधानवद्गुणव्यपदेशस्यानिवृत्तेर्गुणतत्त्वं प्रकृतितत्त्वाभेदेनैवोक्तं संक्षिप्तभुवनदीक्षाप्रतिपादनाशयेन । इह तु विततया भौवनविधिप्रतिपादनस्य प्रस्तुतत्वात्प्रकृतितत्त्वाद्भेदेन गुणतत्त्वं दर्शितमिति नागमविसंवादः शङ्कनीयः ॥

यच्च एतद्गुणतत्त्वं

तस्मिंश्चैव व्यवस्थितम् ॥१०४६

गुरुपंक्तित्रयं दिव्यं

दिव्यमिति प्रभावातिशययोगात् ॥

तच्च

गुणैरन्तरितं स्थितम् ।

सत्त्वादिभूमिकामुपविष्टमित्यर्थः ॥

तत्र

प्रथमा तमसः पंक्ति-
रुपरिष्टाद्व्यवस्थिता ॥१०४७॥

तमोगुणोर्ध्वमधिरूढेत्यर्थः ॥ १०४७ ॥

तदत्र

तेषां नामानि कथ्यन्ते
यथावदनुपूर्वशः ।

तेषामिति पंक्तिनिष्ठानां गुरूणाम् ॥

शिवः प्रभुर्वामदेव-
श्चण्डश्चैव प्रतापवान् ॥१०४८॥
प्रह्लादश्चोत्तमो भीमः
करालः पिङ्गलस्तथा ।
महेन्द्रो दिनकृच्चैव
प्रतोदो दक्ष एव च ॥१०४९॥
कलेवरश्च विख्यात-
स्तथा चैव कटङ्कटः ।
अम्बुहर्ता च नारीशः
श्वेत ऋग्वेद एव च ॥१०५०॥

यजुर्वेदः सामवेद-
स्त्वथर्वा सुशिवस्तथा ।
विरूपाक्षस्तथा ज्येष्ठो
विप्रो नारायणस्तथा ॥१०५१॥
गण्डो नरो यमो माली
गह्नेशश्च पीडनः ।
प्रथमा पंक्तिरुद्दिष्टा
रुद्रैर्द्वात्रिंशता स्मृता ॥१०५२॥

अथ

रजसश्चोपरिष्टात्तु
द्वितीया पंक्तिरुच्यते ।
शुक्लो दासः सुदासश्च
लोकाक्षः सूर्य एव च ॥१०५३॥
सुहोत्र एकपादश्च
गृध्रश्चैव शिवेश्वरः ।
गौतमश्चैव योगीशो
दधिबाहुस्तथापरः ॥१०५४॥

ऋषभश्चैव गोकर्णो
देवश्चैव महेश्वरः ।
गुह्येशानः शिखण्डी च
जटी माली तथोग्रकः॥१०५५॥
भृगुः शिखी तथा शूली
सुगतिश्च सुपालनः ।
अट्टहासो दारुकश्च
लाङ्गलिश्चातिदण्डकः॥१०५६॥
भवनश्च तथा भव्यो
लकुलेशस्तथैव च ।
त्रिंशद्रुद्राः समाख्याता
द्वितीया पंक्तिरुत्तमा ॥१०५७॥

अथ

सत्त्वस्य चोपरिष्टात्तु
तृतीया पंक्तिरुच्यते ।
देवोऽरुणो दीर्घबाहु-
रतिभूतिश्च स्थाणुकः ॥१०५८॥

सद्योजातस्तथा झिण्ठी
षण्मुखश्चतुराननः ।
चक्रपाणिश्च कूर्माख्य-
स्त्वर्धनारीश्वरस्तथा ॥१०५९॥
कपाली भूर्भुवश्चैव
वषट्कारस्तथैव च ।
वौषट्कारस्तथा स्वाहा
स्वधा च परिकीर्तितः॥१०६०॥
संवर्तकश्च भस्मेशः
कामनाशन एव च ।
एकविंशतिरुद्रास्तु
पंक्तिरेषा तृतीयका ॥१०६१॥

एवमेते त्र्यशीतिर्गुरवो महेश्वरेण गुणतत्त्व-भोगप्राप्तिकामानां तदुचितज्ञानयोगप्रदाः परमेश्वरा ज्ञेयास्तथा कंचित्कालं नियोजितास्तत्र क्रीडन्ति । तदाह

ज्ञानयोगबलोपेताः
क्रीडन्ते दैशिकोत्तमाः ।

उत्तमपदेन गुणतत्त्वावस्थितत्वेऽपि नैषां तदुपरक्तत्वमित्याह । अत एव क्रीडन्ति, नतु इतरवद्गुणैर्बद्धाः ॥

यतः

संसारपाशनिर्मुक्ताः

आणव-कार्म-मायीयमलनिर्मुक्ता जीवन्मुक्ता इत्यर्थः ॥

किंच

महामोहविवर्जिताः ॥१०६२॥

महामोहः अत्र अख्यातिरूपा माया, तद्वियुक्ताः, अत एव शुद्धाः ॥ १०६२ ॥

शुद्धविद्योदयादेते

त्रिनेत्रा गुरवः सर्वे
शुद्धस्फटिकनिर्मलाः ।
सर्वज्ञाः सर्वगाश्चैव
लोकानुग्रहकारकाः ॥१०६३॥

सर्वज्ञत्वं सर्वज्ञानयोगसिद्धत्वमेषाम् । सत्त्वगुणतत्त्वास्पदभ्रमाद्यत्साक्षात्पातञ्जलदृष्ट्या एत-

स्कैश्चित् योजितं, तदसदेव । केवलमेषां ताव- द्भोगलिप्सुजनाशयेन तावत्पदप्रापकाणां पर- मेश्वरयोगात्तत्र अवस्थानम् ॥ १०६३ ॥

अतश्च एषां

गजाकाराणि दिव्यानि
सर्वेषां भुवनानि तु ।

पूर्वं

'वीरभद्रनिकेतश्च भद्रकाल्यालयस्तथा ।
त्रयोदशभिः.................... ॥' (७५३)

इति ग्रन्थेन श्वेतादिभुवनान्येकादश भद्रका- लीवीरभद्रभुवनाभ्यां सह त्रयोदश संकलि- तानि । यत्पुनः

'.........अन्यैश्च भुवनैरुपशोभितम् ।' (७५३)

इत्युक्तं, तत्र अन्यानि भुवनानि वीरभद्रभुवनो- र्ध्वगतानि ॥

अथ अण्डवर्तिनोऽङ्गुष्ठमात्रप्रमाणरुद्रभुवना- त्प्रभृति गुणतत्त्वान्तमसंकलितान्रुद्रान्संकलयि- तुमाह

बुद्धेः प्रकृतिपर्यन्ते
ये रुद्रास्तान्निबोध मे ॥१०६४॥

बुद्धेरिति बुद्धेः पूर्वं ये संकलयितुमवशिष्टास्तान्निबोध । किमवधीत्याह प्रकृतिपर्यन्ते प्रकृतिः पर्यन्ते यत्र स प्रकृतिपर्यन्तो गुणतत्त्वं, तत्र तदवधीत्यर्थः ॥ १०६४ ॥

तान्रुद्रान्भुवनसंकलनया संकलयति

शतद्वयं सप्तकं च
भुवनानां वरानने ।

तत्र जलावरणेशस्य अङ्गुष्ठमात्रस्य पृथ्व्याः अब्धेः श्रियः सरस्वत्या गुह्याष्टकस्येति त्रयोदश भुवनानि, ततः शिवाग्नेरतिगुह्याष्टकस्य वाय्वीशस्य गुह्यातिगुह्याष्टकस्य आकाशेशस्य पवित्राद्यष्टकस्य, ततः शर्वादिमूर्तीशाधिष्ठितानि तन्मात्रसूर्यसोमवेदमण्डलान्यष्टौ, ततोऽपि करणप्रकाशरश्मिसूर्यसोममण्डलानि पञ्च, ततोऽहंकारेशस्य, ततः स्थाण्वष्टकस्याष्टावितीयदन्तं द्वाषष्टिर्भुवनानि, बुद्धावपि पूर्वोक्तनीत्या द्वाषष्टिः, गुणतत्त्वे त्र्यशीतिरित्येतच्छतद्वयं सप्ताधिकं भवति ॥

किंच अत्रैव

अन्तर्भूताः स्थिताश्चान्ये
ये ते नोक्ता वरानने ॥१०६५॥

विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्यादिभुवनेश्वरा ये बृहत्तन्त्रेषु रुद्रा उक्ताः, तेऽत्रैवान्तर्भूतत्वात्पृथगिह नोक्ताः ॥ १०६५ ॥

अथ

गुणानामुपरिष्टात्तु
प्रधानं परिकीर्तितम् ।

प्रधीयते अत्र गुणान्तं विश्वमिति प्रधानम् ॥

तत्र ये संस्थिता रुद्राः

तान्

कथयामि समासतः ॥१०६६॥

क्रोधेश्वरश्च संवर्तो
ज्योतिः पिंगलकूरदृक् ।
पञ्चान्तकैकवीरौ च
शिखेदसहितेश्वराः ॥१०६७॥

शिखेदसहिता अष्टौ एते प्रधानतत्त्वगता ईश्वरा इत्यर्थः ॥ १०६७ ॥

त एते

तत्त्वे तु प्राकृते रुद्रा
महावीर्याः प्रकीर्तिताः ।

दुरतिक्रमा इत्यर्थः ॥

अस्य प्रधानतत्त्वस्य किं स्वरूपमित्याह

गुणानां या परा काष्ठा
तत्प्रधानमिहोच्यते ॥१०६८॥

परा काष्ठा अविभागावस्था ॥ १०६८ ॥

अथ

अतः पुरुषतत्त्वे तु
भुवनानि निबोध मे ।

अत इति प्रकृतेरूर्ध्वं, पारमेशस्वरूपगोपनावशाद्यत्संकुचितचिदाभासरूपं पुरुषतत्त्वं तत्र, संकोचांशाश्रयाणि भुवनानि तु चिन्मात्राश्रयाणि तस्य निर्विकारत्वात् ॥

तत्र तावत्

अम्बा च सलिला ओघा
वृष्टिः सार्धं च तारया ॥१०६९॥

सुतारा च सुनेत्रा च
कुमारी च ततः परम् ।
उत्तमाम्भसिका चैव
तुष्टयो नव कीर्तिताः ॥१०७०॥

तथा

तारा चैव सुतारा च
तारयन्ती प्रमोदिका ।
प्रमोदिता मोदमाना
रम्यका च ततः परम् ॥१०७१॥
सदाप्रमुदिका चैव
सिद्ध्यष्टकमुदाहृतम् ।

सांख्यशास्त्रे तुष्टिनवकं सिद्ध्यष्टकं च यत्प्रत्ययसेव्यं बुद्धिधर्मतया गणितं, तदिह संकुचितचित्स्वभावस्य कलादिकञ्चुकाविवेकिनः पुरुषस्य भोक्तुरावारकं, नतु पुंसि दृशिमात्रस्वभावे अभोक्तरि बुद्ध्यादिवशोत्थितस्य भोगस्य कथंचिदपि सम्भवः । नहि हिमान्यन्तर्देवदत्ते प्रतिबिम्बिते सति शीतानुभवलक्षणो भोगो

गौण्यापि वृत्त्या संभवति । अतः सर्वोऽयं भोग उक्तरूपपुंसि पारमार्थिके भोक्तरि सति घटत इति तत्रैव तुष्ट्यादिप्रत्ययसद्भावो युक्त इत्येवमुक्तम् । तत्र

'आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः ।
पञ्च विषयोपरमतोऽर्जनरक्षासङ्गसंक्षयविघातैः ॥' (५०)

इति, तथा

'ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातत्रयं सुहृत्प्राप्तिः ।
दानं च सिद्धयोऽष्टौ.........................॥' (५१)

इति याः सांख्यैः,

'अतत्त्वे तत्त्वबुद्ध्या यः संतोषस्तुष्टिरत्र सा ।
हेयेऽप्यादेयधीः सिद्धिः......................॥'

इति गुरुभिर्लक्षितास्तुष्टयः सिद्धयश्चोक्ताः, तासामम्बादिकास्ताराद्याश्च अधिदेवताः एतन्नामसु भुवनेषु स्थिता इह निरूपिताः ॥

किंच पारमेशमतयोगक्रमसाध्यं यदणिमाद्यष्टकरूपमैश्वर्यं, तदप्येतन्नामकदेवताष्टकाधिष्ठितमत्रैव पुंस्तत्त्वे प्रोक्तनीत्या आवारकतया स्थितमित्याह

अणिमा लघिमा चैव
महिमा प्राप्तिरेव च ॥१०७२॥

प्राकाम्यं च तथेशित्वं
वशित्वं यदुदाहृतम् ।
यत्रकामावसायित्व-
मणिमाद्यष्टकं स्मृतम् ॥१०७३॥

अणिमा शरीरस्य सूक्ष्मताकरणे सामर्थ्यं, लघिमा तूलवल्लाघवोत्पादनशक्तत्वं, महिमा महत्त्वोत्पादनशक्तता, प्राप्तिः संकल्पमात्रात्तत्तद्देशावाप्तिः, प्राकाम्यमेकस्यैव युगपन्नानाशरीरकरणे शक्तता, ईशित्वमैश्वर्यं, वशित्वं भूतवशीकारः, यत्रकामावसायित्वं संकल्पमात्राद्देशकालस्वभावव्यवहितवस्तुनिश्चयः । भोग्यसामान्यगुणत्रयभोक्तृत्वात्पुंसोऽपि तद्गुणत्रयच्छायायोगाद्गुणवत्त्वम् ॥ १०७३ ॥

अथोर्ध्वं गुरुशिष्याणां
पंक्तित्रयमतः शृणु ।

अत इति प्रोक्ताणिमाद्यष्टकादूर्ध्वम् ॥

तत्र

मस्करी पूरणः कृत्स्नः
कपिलः काश एव च ॥१०७४॥

सनत्कुमारगौतम-
वसिष्ठाद्यांशकास्तथा ।
कश्यपो नासिकेतुश्च
गालवो भौतिकस्तथा ॥१०७५॥
शाकल्यश्च समाख्यातो
दुर्वासाः परमस्त्वृषिः ।
वाल्मीकिश्च गुरुश्रेष्ठः
सपराशरगालवः ॥१०७६॥
पिप्पलादश्च सौमित्रि-
र्वायुपुत्रो भदन्तकः ।

गालवावत्र द्वावुक्तौ ॥
एते हि

मस्कर्यादिभदन्तान्ता
दृष्टादृष्टस्य वादिनः ॥१०७७॥
द्वाविंशतिर्गुरुवराः
प्रथमा पंक्तिरिष्यते ।

एते च पूर्ववदनुग्राह्याणामेव तत्पदप्राप्तिहेतुत्वेनेश्वरेच्छयैतत्पदावस्थितिजुषः कृताः । यदुक्तं श्रीमालिनीविजये

'मयाप्येतत्पुरा प्रोक्तं कपिलाय महात्मने ।'

इति । दृष्टमेतत्पदप्राप्त्युचितोपासादिकं, अदृष्टं चैतत्पदावाप्त्यात्मकं वदन्ति । एते च द्वाविंशतिर्गुरव एव ॥

एतदूर्ध्वं तु रजःसंस्पर्शप्रधानायां पंक्तौ शिष्यरूपर्षीन्प्रतिपादयितुमाह

जह्नुश्च तृणबिन्दुश्च
मुनिस्ताक्ष्र्यस्तथैव च ॥१०७८॥
ध्यानाश्रयोऽथ दीर्घश्च
होता जागर एव च ।
अगस्त्यो वसुभौमश्च
उपाध्यायश्च कीर्तितः ॥१०७९॥
शुक्रो भृग्वंगिरा रामो
जमदग्निसुतोऽध्वगः ।
स्थूलशिरा बालखिल्यो
मनुश्चेति प्रकीर्तितः ॥१०८०॥
वज्रात्रेयो विशुद्धश्च
शिवश्चारुरथानुगः ।

वसुना सहितो भौम इत्येतौ द्वावेव, भृगुणा सहितोऽङ्गिरा इत्येतावपि द्वौ, रामो जमदग्निसुत एक एव, उपाध्याय इत्येतन्नामेति । एते उपाध्याया इति त्वसद्वक्ष्यमाणसंख्याविघातापत्तेः ॥

तदित्थं

जह्वादिचारुपर्यन्ता
द्वितीया पंक्तिरिष्यते ॥१०८१॥

अथ सत्त्वसंस्पर्शवत्यामपि भूमावाह

हरो झिण्ठी प्रतोदश्च
अमरेशश्चतुर्थकः ।
कृष्णपिङ्गेशरुद्रश्च
इन्द्रजिद्वृषकः शिवः ॥१०८२॥
यमः क्रूरश्च विख्यातो
गङ्गाधर उमापतिः ।
भूतेश्वरः कपालीशः
शङ्करश्च तथैव च ॥१०८३॥
अर्धनारीश्वरश्चैव
पिङ्गलश्च तथापरः ।

महाकालश्च संवर्तो
मण्डली त्वेकवीरकः ॥१०८४॥
तथा चान्यश्च विख्यातो
भारभूतेश्वरो ध्रुवः ।

कृष्णपिङ्गेशरुद्र एक एव । वृषकः शिवः श्रेयोरूप इत्यप्येक एव । यम इत्यस्य विशेषणं क्रूरो विख्यात इति क्रूरतया प्रसिद्ध इत्यर्थः । उमापतेर्विशेषणं गङ्गाधर इति । कपालीशस्य विशेषणं भूतेश्वर इति । अन्यो विख्यात इति विख्यातनामा अन्य इत्यर्थः ॥

तदित्थं

जह्वादिचारुपर्यन्ता
ऋषयः पञ्चविंशतिः ॥१०८५॥

तृतीयपंक्तिनिष्ठा इत्यर्थः । इह गुरुवाचो-युक्तिमकुर्वत ऋषयः शिष्या एव पुंस्तत्त्वो-पासादिप्रकर्षादिमां भूमिमाप्ता इत्यादिशति ॥ १०८५ ॥

प्रथमपंक्तिगता इव तृतीयपंक्तिगता अपि गुरव एव । यदाह

हरादयो ध्रुवान्ताश्च
गुरवो विंशतिः स्मृताः।

एते च सर्वे अत्र स्थिता अपि अंशेन ब्रह्माण्डान्तरवर्तीयं तत्र स्वोचितमधिकारमतिवाह्य तदेव पदमाविशन्तीति मन्तव्यम्॥

उपसंहरति

पंक्तित्रयं समाख्यात-
मृषीणां गुरुशिष्ययोः॥१०८६

प्रोक्तनीत्या गुरुशिष्यरूपमृषिपंक्तित्रयमेतदित्यर्थः॥ १०८६॥

अथ

नाडीविद्याष्टकं देवि
कथयामि त्वतः परम्।

पुर्यष्टकसम्बद्धा या वक्ष्यमाणनाड्यस्तासामष्टकं बन्धनविवर्धनं कथयामि॥

ताश्च

इडा च चन्द्रिणी गौरी
शान्तिः शान्तिकरी तथा १०८७

माला च मालिनी चैव
स्वाहा चैव स्वधा तथा ।

अस्य नाड्यष्टकस्य

अथोपरिष्टाद्देवेशि
विग्रहाष्टकमुच्यते ॥ १०८८ ॥

विग्रहस्य सूक्ष्मशरीरस्य उत्थापकमष्टकं वक्ष्यमाणाभिमानदेवतारूपपुंस्तत्त्वावरणप्रयोजनम् ॥ १०८८ ॥

तच्च

कार्यं च करणं चैव
सुखदुःखकरं तथा ।
ज्ञानं साध्यं च विख्यातं
साधनं कारणं तथा ॥१०८९॥

कार्यं कार्यात्मसूक्ष्मदेहारम्भितन्मात्रोत्थापकम् । करणमिति सूक्ष्मदेहावस्थितानभिव्यक्तप्रायबाह्येन्द्रियदशकोत्थापकं, तन्नामैव देवतादशकम् । सुखदुःखकरमिति सुखदुःखोपभोगसम्पादकं देवताद्वयम् । ज्ञानं साध्यं चेति

अनभिव्यक्तेन बुद्धीन्द्रियपञ्चकेन कर्मेन्द्रियपञ्चकेन च सम्पाद्यं ज्ञानमात्रं व्यापारमात्रे च विख्यातं प्रतीतं यत्तदधिष्ठातृदेवतारूपमिहैवोक्तं, साधनमित्यन्तःकरणे व्यापकं देवतात्रयमित्यर्थः। कारणमिति कारणरूपस्य प्रधानतत्त्वस्य उत्थापकं देवतारूपमित्यर्थः। यद्यपि च प्राग्रश्मिकरणतेजोमण्डलाद्युक्तिप्रसंगे कार्यकरणादीनामुत्पत्तौ कारणमुक्तं, तथापि तदेवेह देवतारूपं पुँस्तत्त्वेऽपि सूक्ष्मरूपतया स्थितं तत्रैव बन्धनात्मनस्तत्प्रयोजनस्य पर्यवसानात्। मायायां तु एतत्सर्वमेव पाशजालं पररूपेणावस्थितमिति वक्ष्यति ॥ १०८९ ॥

अथ

देहपाशानतो वक्ष्ये

स्थूलदेहारम्भकानधिष्ठातृदेवताविशेषरूपानित्यर्थः ॥

तत्र

धर्मं च दशधोदितम्।

च एवार्थे । धर्ममेव मुख्यं बन्धनमादौ दशविधं वच्मि ॥

सच

अहिंसा सत्यमस्तेयं
ब्रह्मचर्यमकल्कता ॥ १०९० ॥
अक्रोधो गुरुशुश्रूषा
शौचं सन्तोष आर्जवम् ।
एवं दशविधो धर्मो
येनोक्तो धर्मकृन्नरः ॥ १०९१ ॥

अकल्कता

"स्वच्छता समता प्रीतिर्नापकारशतैरपि ।
कालुष्यमुत्सहेत्सोढुं सेयमुक्तेत्यकल्कता ॥" (वि०बु०)

इति श्रीमतङ्गपारमेश्वरे इत्थं लक्षिता ॥१०९१

एवं धर्माख्यं प्रधानं देहपाशमुक्त्वा गौणमाह

विकारान्षोडशाख्यास्ये
परभावेन संस्थितान् ।

प्रागुक्तस्थूलरूपापेक्षया परभावेन सूक्ष्मेण

रूपेण स्थितानित्यर्थः, पररूपतया तु मायायां भविष्यन्ति ॥

तानाह

रसो गन्धश्च रूपं च
स्पर्शः शब्दस्तथैव च ॥१०९२
तन्मात्रपञ्चकं ख्यात-
मिन्द्रियाणि निबोध मे ।
वाक्पाणिपादं पायुश्च
उपस्थः कर्मसंज्ञकम् ॥१०९३॥

इन्द्रियपञ्चकमित्यर्थः ॥ १०९३ ॥

श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा
नासिका पञ्चमी स्मृता ।

एतानि

बुद्धीन्द्रियाणि देवेशि

तथा

मनः षोडशकं स्मृतम् ॥१०९४

त एते

देहपाशाः समाख्याताः

किंच

अतो बुद्धिगुणान्विदुः ।

पुंसि सूक्ष्मरूपतया पाशकत्वेनावस्थितान् विदुरित्यविच्छिन्नेन पारम्पर्येण तत्त्वविदो जनाः ॥

ते च

धर्मो ज्ञानं च वैराग्य-
मैश्वर्यं च ततः परम् ॥१०९५
अधर्मश्च तथाज्ञान-
मवैराग्यमनीशिता ।

प्रागुक्तादहिंसादेर्धर्मादयमन्यो धर्म इष्टापूर्तलक्षणः ॥

किंच

अहंकारं च त्रिविधं
प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥१०९६॥
वैकारिकं तैजसं च
भूतादिं च यथाक्रमम् ।

राजसं सात्त्विकं तामसं चेत्यर्थः ॥

एवमेतानि तन्मात्रबहिष्करणान्तःकरणानि सूक्ष्मरूपतया पुंस्तत्त्वावस्थितानि बन्धकानि

इह यान्युक्तानि, एतान्येव अत्र भूचरी-दिक्चरी-गोचरी-चक्राण्यान्तराणि प्रतिपादितानि। तद्-नुसारेणैव चेह पररूपाणीत्युपक्रम एवोक्तिः कृता, खेचरीचक्रं त्वान्तरं कंचुकदेवतारूपं भविष्यति ॥

प्रातिलोम्यक्रमेण दीक्षाविधिमुपक्रान्तमेव स्मारयति

दीक्षाकाले यथा शुद्धि-
स्तथा चैषां निबोध मे ॥१०९७

एषां पुंस्तत्त्वगतानां तैजसाद्यहंकारपाशानामित्यर्थः। यथा येन क्रमेणेत्यर्थः ॥१०९७॥

तमेव क्रममाह

तमो रजस्तथा सत्त्वं
शोधयेदनुपूर्वशः।

एतच्चोपलक्षणपरं, सर्वान्पाशान्प्रातिलोम्येन शोधयेदित्यर्थः ॥

किंच

शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं
रसो गन्धश्च पञ्चमः ॥१०९८॥

विषयाश्च समाख्याताः
शोधनीयाः प्रयत्नतः ।

विशेषेण सिन्वन्ति इति विषया भोक्तरि पुंसि सूक्ष्मरूपतया भोग्यात्मानः स्थिताः, नतु पूर्वोक्ततन्मात्रात्मान इत्यर्थः । प्रयत्नतः शोधनीया इत्युक्तेरयमाशयः न संक्षिप्तभुवनादिदीक्षावत्

'............सूक्ष्मानन्तर्विभावयेत् ।' (४।१५८)

इत्युक्तनीत्या अन्तर्भाव एषां चिन्तनीयः, अपितु पृथक् पृथगेते सर्व एवात्र विततायां भुवनदीक्षायां शोध्याः । एवमन्यत्र ॥

किंच

कामः क्रोधश्च लोभश्च
मोहः पैशुन्यमेव च ॥ १०९९

जन्ममृत्युजराव्याधि-
क्षुत्तृट्तृष्णास्तथैव च ।
विषादश्च भयं चैव
मदो हर्षणमेव च ॥ ११०० ॥

रागो द्वेषश्च वैचित्त्यं
कुपितानृतद्रोहिता।
माया मात्सर्यधर्मश्च
अधर्मश्चास्वतन्त्रता॥११०१॥

तृष्णा स्पृहा, कुपितानृतद्रोहिणां भावः कुपितानृतद्रोहिता, क्रोधः पूर्वापरविमर्शशून्यः सप्रकर्षः कोपः, मदो दर्पः, मात्सर्यधर्मः परगुणासहिष्णुतात्मा स्वभावः। एते च श्रीमतङ्गपारमेश्वरे वितत्य व्याख्याताः॥ ११०१॥

त इमे सप्तविंशतिसंख्याः पाशाः

आगन्तुकाश्च बोद्धव्याः

प्रागुक्तेभ्यः सहजेभ्यः अन्ये आगच्छन्ति तच्छीला देहप्राप्त्युत्तरकालमत एव प्रस्तुतत्वात्पुंसामभिव्यक्तिमायान्तीत्यागन्तुका अत एव सहजाश्च वैराग्यादयः। अन्यः स्थूल आगन्तुको रागः शोधनीयः प्रयत्नत इत्यनुषङ्गः। एवमुत्तरत्र॥

किञ्च

गणपाशान्निबोध मे।

ते च

देवी नन्दिमहाकालौ

गणेशो वृषभस्तथा ॥ ११०२॥

भृङ्गी चण्डीश्वरश्चैव

कार्तिकेयोऽष्टमः स्मृतः ।

एते पराद्वयात्मकपारमेश्वरस्वरूपमात्मानमावृण्वानाः पाशा उच्यन्ते । यदुक्तमस्मत्प्रभुणा तन्त्रालोके

'यत्किञ्चित्परमाद्वैतसंवित्स्वातन्त्र्यसुन्दरात् ।
पराच्छिवादुक्तरूपादन्यत्तत्पाश उच्यते ॥
तदेवं पुंस्त्वमापन्ने पूर्णेऽपि परमेश्वरे ।
तत्स्वरूपापरिज्ञानचित्रा हि पुरुषाः स्थिताः ॥'(८।२९३)

इति ॥

किञ्च

अनन्तस्त्रितनुः सूक्ष्मः

श्रीकण्ठश्च शिवोत्तमः ॥११०३

शिखण्डी चैकनेत्रश्च

एकरुद्रस्तथापरः ।

विद्येश्वरात्मकान्पाशा-

न्दीक्षाकाले विशोधयेत् ११०४

'शुद्धेऽध्वनि शिवः कर्ता प्रोक्तोऽनन्तोऽसिते प्रभुः ।'

इत्याम्नायान्तरोक्तनीत्या अशुद्धाध्वकारणं त्रितत्त्वादिपरिवृतो योऽनन्तभट्टारकस्तस्य पुंस्तत्त्वावारकत्वे सति अशुद्धाध्वस्रष्टृत्वं फलतीति तत्र सूक्ष्मरूपेणावस्थित इति भविष्यति। तदेवं तुष्टिनवकं, सिद्ध्यष्टकं, अणिमाद्यष्टकं, पङ्क्तित्रयनिविष्टा द्वाविंशतिः पञ्चविंशतिर्विंशतिश्चेति सप्तषष्टिर्गुरुशिष्याः, नाड्यष्टकं, विग्रहाष्टकमाहिंसादयो दश, षोडश विकाराः, अष्टौ बुद्धिधर्मास्त्रिविधोऽहङ्कारः, शब्दादिविषयपञ्चकमित्यहिंसादिविषयपञ्चकान्ता द्वाचत्वारिंशत्सहजा देहपाशाः कामादयः, अस्वतन्त्रतन्त्राः सप्तविंशतिरागन्तुकाः पाशाः, अष्टौ च गणेशाः, अष्टौ विद्येशाः पाशा इति त्रिनवत्यधिकं शतं पाशभुवनानां पुंस्तत्त्वे शोधनीयमुक्तम् ॥११०४॥

किंच

उक्तानुक्ताश्च ये चात्र
अन्यतन्त्रोक्तलक्षणाः ।

पौरुषेये तु शोध्यास्ते
ततो मुच्येत पुद्गलः ॥११०५

ये त्रिनवत्यधिकशतसङ्ख्या इह पाशा उक्ताः, ये चान्ये रतिहासशोकोत्साहादयो निर्वेद्ग्लान्यादयश्च इहानुक्ता अन्यतन्त्रे भरतादिषूक्तस्वरूपास्ते सर्वे पौरुषे तत्त्वे शोधनीयाः । एवं सति ततः पाशेभ्यः पुद्गलो मुच्यते पुथा अन्तःशङ्कातङ्कसंस्कारोत्थापनात्मना हिंसया गिलनं भोग्यलक्षणं यस्य स पुद्गलो मायाप्रमाता ॥ ११०५ ॥

गतमेतत्

अथोर्ध्वे नियतिर्ज्ञेया
तस्यां रुद्रान्निबोध मे ।

तानाह

वामदेवस्तथा शर्व-
स्तथा चैव भवोद्भवौ ॥११०६॥
वज्रदेहः प्रभुश्चैव
धाता च क्रमविक्रमौ ।

सुप्रभेदश्च दशमो
नियत्यां शङ्कराः स्मृताः ११०७

दशादिक्क्रमवस्थिता इत्यर्थः ॥ ११०७ ॥

एतन्नियतितत्त्वनियमितः पुरुषो बुद्धिप्रमातृभूमिकां गृहीत्वा अहङ्कारमयः शरीरे हृत्पद्मे अवस्थित इति प्रतिपादयितुमाह

यत्तद्धृदि स्थितं पद्म-
मात्मा तत्र व्यवस्थितः ।

'साक्षं कृत्स्नमिमं देहं यद्यपि व्याप्य तिष्ठति ।
तथाप्यस्य परं स्थानं हृत्पङ्कजसमुद्गकम् ॥'

इति स्थित्या हृत्पद्ममात्मनो विश्रान्तिपदम्, अत एव अत्रस्थोऽयं पद्मासनस्वभावतयोक्तक्रमेण तत्तद्विषयावभासनादिस्रष्टिं करोति ॥

तच्च पद्मं

नियतिदलमहङ्कार-
केसरं बुद्धिकर्णिकम् ॥११०८॥

नियतिवशोद्भूतानि मनोबुद्धिकर्माक्षविषयरूपाणि दलानि सञ्चारपदानि यस्येति व्याख्येयं, नतु नियतिरेव दलानि यस्येति निय-

तेरहङ्कारकेसराधोऽयाप्यभावात् । अहङ्कार एव रञ्जकत्वात्केसररूपो यत्र, बुद्धिस्तु अध्यवसायपर्यन्तविषयभोगसाधकत्वादुपरिवर्तिकर्णिकारूपा । अत्र च अस्य आत्मनः

'प्रधानाशयमापन्नं गुणत्रयविसर्पितम् ।' (२।४१)

इति पूर्वोक्तस्वरूपं स्मर्तव्यमन्यथा बुद्धिप्रमातृत्वायोगात् ॥ ११०८ ॥

एतच्च नियतिनियमितत्वं कालकलितस्यैव घटते, नतु कालोत्तरस्वभावस्य । अतो यदेतत्कलनाकारणम्, तत्र

कालतत्त्वे शिवा ज्ञेया

शोध्यत्वेनेति शेषः ॥

तांश्च

कथयामि समासतः ।
शुद्धो बुद्धः प्रबुद्धश्च
प्रशान्तः परमाक्षरः ॥ ११०९
शिवश्च सुशिवश्चैव
ध्रुवश्चाक्षरशम्भुराट् ।

दशैते तु शिवा ज्ञेयाः
कालतत्त्वे वरानने ॥ १११० ॥

अक्षरराट् शम्भुराडिति द्वौ ॥ १११० ॥

तत्र

हेमाभाः शङ्कराः प्रोक्ताः
शिवाः स्फटिकसन्निभाः ।

शङ्करा नियतिस्थाः, शिवास्तु कालस्थाः ॥

किंच

एकैकस्य विनिर्दिष्टा
परिवारो यशस्विनि ॥ ११११ ॥
कोटिरेका तथान्यानि
सहस्राणि तु षोडश ।

तेषां च

कूर्माकाराणि सर्वेषां
प्रोक्तानि भुवनानि तु ॥ १११२

अथ

अत ऊर्ध्वं हरिहरौ
रागतत्त्वे निबोध मे ।

कालयकलनं वेद्यसम्बन्धं विना न युज्यते बोधरूपस्य पुंस इति किञ्चिन्मे स्यादिति वेद्यसामान्याभिलाषात्मना अत एव स्त्र्यादिविषयबुद्धिधर्मस्थूलरागविलक्षणेन रागतत्त्वेनावश्यमयमुपरक्तः। अतः पुंरञ्जके रागतत्त्वे हरिहरौ मुख्यौ भुवनेशौ॥

अन्यानप्याह

सुहृष्टः सुप्रहृष्टश्च
सुरूपो रूपवर्धनः॥ १११३॥
मनोन्मनो महाधीरः
एते पूर्वाभ्यां सह अष्टौ
वीरेशाः परिकीर्तिताः।

यथा नियतिकालगता रुद्राः शङ्कराः शिवाश्चोक्ताः, तथा एते वीरेशा उच्यन्ते दुष्परिहरत्वाच्चैवमुक्ताः॥

किंच अन्यानपि

रागतत्त्वे प्रवक्ष्यामि
येऽन्ये रुद्रा व्यवस्थिताः १११४

तानिति शेषः॥ १११४॥

कल्याणः पिङ्गलो बभ्रु-
वीरश्च प्रभवस्तथा ।
मेधातिथिश्छन्दकश्च
दाहकः शास्त्रकारिणः ॥१११५

शास्त्रकारिण इति शास्त्रकारिनाम्न एकस्यैव गुरुत्वाद्बहुवचनं कृतमत्र पञ्च गुरव इति प्रदर्शनाय ॥ १११५ ॥

यदाह

पञ्च शिष्यास्तथाचार्या
दशैते संव्यवस्थिताः ।

आद्याः शिष्याः, अन्त्या आचार्याः ॥

सामान्यवेद्याभिष्वङ्गात्मकं रागतत्त्वं वेद्यप्रकाशेनोपपद्यते । तत्प्रकाशनाय किञ्चिज्ज्ञत्वप्रदं विद्यातत्त्वमस्य सम्बद्धमित्याह

विद्यातत्त्वमतश्चोर्ध्वं
तस्मिन्वै भुवनं शृणु ॥१११६॥

भुवनमिति भुवनानीत्यर्थः ॥ १११६ ॥

तानि तदीशद्वारेण प्रतिपादयति

वामो ज्येष्ठश्च रौद्रश्च
कलो विकरणस्तथा ।
बलविकरणश्चैव
बलप्रमथनस्तथा ॥ १११७ ॥
सर्वभूतदमनश्च
तथा चैव मनोन्मनः ।

कलो विकरण इति कलविकरणः । क्वचिदेते वामादयः स्त्रीलिङ्गपाठेन दृश्यन्ते ॥

किञ्चिज्ज्ञत्वरूपविद्यासम्बन्धोऽपि न अकर्तुरुपपद्यते इति मायानिगूहितपूर्णज्ञानक्रियास्फारस्य अस्य किञ्चित्कर्तृत्वोन्मीलनात्कलातत्त्वमस्ति । ततस्तत्र

कलातत्त्वे महादेवि
महादेवत्रयं स्थितम् ॥१११८॥
महादेवो महातेजा
महाज्योतिः प्रतापवान् ।

महच्छब्दोपलक्षितं देवत्रयं महादेवत्रयम्। प्रतापवानिति अतिदीप्तः ॥

तदित्थं

कलातत्त्वं समाख्यातं
समासेन वरानने ॥१११९॥

समासेनेत्युक्तेरयमाशयो यदन्येऽप्यत्र वामदेवभवोद्भवैकपिङ्गेक्षणभुवनेशाङ्गुष्ठमात्राख्याः सन्ति। एते ह्यष्टौ मङ्गलेश्वराः पूर्वं बुद्धितत्त्वेऽपररूपेणोक्ताः, इह तु पररूपेण। तत्र च त्रय एव प्राधान्यादुक्तास्तदेवं नियतिकालरागविद्याकलाख्यं यदेतत्तत्त्वपञ्चकमुक्तं, तत्प्रोक्तभौवनसन्निवेशाश्रयतया बहिः साधारणमेव। ततस्तु प्रतिपुरुषमेतन्नामकमेव तत्त्वपञ्चकं कञ्चुकशब्दवाच्यं भिन्नभिन्नमेवाङ्गुतमन्तःकरणादिवत्। एतच्च तण्डुलस्य कम्बुकमिव पुंसः परमावरणं, प्रकृत्यादितन्मात्रान्तं तु सूक्ष्मशरीरारम्भकं तुषवत्सूक्ष्मं, भूतपञ्चकं तु स्थूलशरीरारम्भकं किंशारुकवत्स्थूलमेवेति सर्वमेतत्प्रातिलोम्येन प्रोक्तभुवनविभागेन शोधनीयम् ॥ १११९ ॥

प्रोक्तनामानः सर्वे एव

एते रुद्रा महादेवि

त्रिनेत्राश्चन्द्रशेखराः ।

असामान्येन महेश्वराभिज्ञानेन अलङ्कृताः ॥

येषां च प्राक् परिवारो न सङ्ख्यातः, तेऽपि

रुद्रकोटिसहस्रैस्तु

समन्तात्परिवारिताः ॥११२०॥

शुद्धस्फटिकसङ्काशाः

सर्वे एव तु

योगैश्वर्यबलान्विताः ।

विशेषमेषामाह

रागे रक्तास्तु विज्ञेया

ज्ञानयोगबलोत्कटाः ॥११२१॥

छत्राकारास्तु तेषां वै

गृहा रत्नविचित्रिताः ।

अन्येषां तु कूर्माकारा उक्ताः ॥

गतमेतत् । अथैषाम्

उपरिष्टाद्भवेन्माया

तां च ते

कथयामि समासतः ॥११२२॥

व्याप्य या वै त्वधोध्वानं

वैश्वरूप्येण संस्थिता ।

व्याप्य अतिमात्रमाप्य आकलादिक्षित्यन्तं सर्वमिति व्युत्पत्त्या नच भेदेन अत्र व्याप्यव्यापकभावः, अपितु अभेदेनेत्याशयेन व्याप्य विश्वं स्थितेत्युक्तम् । समासत इति सङ्क्षिप्तभुवनेशप्रतिपादनाशयेन ॥

तदाह

तत्र रुद्रा महाभागा

द्वादशैव महाबलाः ॥११२३॥

प्रधानभूताः स्थिताः। महाबला इति परमेशज्ञानं विना दुष्परिहराः ॥ ११२३ ॥

तानेतान्पुटविभागेन दर्शयति

गहनश्च असाध्यश्च

तथा हरिहरः प्रभुः ।

दशेशानश्च देवेशि
त्रिगलो गोपतिस्तथा ॥११२४
अधःपुटे तु विज्ञेया
मायातत्त्वे वरानने ।

एते षडित्यर्थः ॥

क्षेमेशो ब्रह्मणः स्वामी
विद्येशानस्तथैव च ॥११२५॥
विद्येशश्च शिवश्चैव
अनन्तः षष्ठ उच्यते ।
ऊर्ध्वमायापुटस्थास्तु
रुद्रा एते प्रकीर्तिताः ॥११२६
एषां मध्ये तु भगवा-
ननन्तेशो जगत्पतिः ।

श्रीमतङ्गशास्त्रे पुनर्मध्यपुटेऽपि

'यत्रासौ विग्रहेशानः स्थितः परमदुर्जयः ।'

इत्युपक्रम्य

'यत्र शर्वो भवश्चैव उग्रो भीमश्च वीर्यवान् ।
भस्मान्तको दुन्दुभिश्च श्रीवत्सश्च महाबलः ॥'

इति ग्रन्थेनाष्टकमुक्तम् । श्रीपूर्वशास्त्रे तु महादेवाद्यङ्गुष्ठमात्रमण्डलेश्वराष्टकमेव मायायामुक्तमिति तन्त्रप्रक्रियाभेदः ॥

एष च अनन्तनाथः

उद्भवं भावयित्वा तु
स्वेच्छया कुरुते प्रभुः ११२७

यस्य स्वकर्मपरिपाकाद्याद्दगुद्भवः स्थावराद्यात्मक उचितस्तं तस्य भावयित्वा विचार्य स्वेच्छया परमेशेच्छाचेष्टितस्वेच्छामात्रेण, नतु कुम्भकारवत्सहकार्याद्यपेक्ष्य कुरुते यतोऽसौ प्रभुरियत्यध्वनि प्रभवनशीलः ॥ ११२७ ॥

किंच अयं

सर्वज्ञः सर्वकर्ता च
निग्रहानुग्रहे रतः ।

कलादिक्षित्यन्तं सर्वं जानाति करोति च, तत्रैव आयातशक्तिपातानामितरेषां च अनुग्रहं निग्रहं च करोति ॥

तदित्थं

प्रथमेन तु भेदेन
रुद्रा द्वादश कीर्तिताः ॥११२८॥

इह

'अतः परं भवेन्माया सर्वजन्तुविमोहिनी' (११३८)

इति वक्ष्यमाणदृष्ट्या पारमेश्वरी शक्तिर्माया । सा तत्त्वरूपतया ग्रन्थिरूपतया च द्विधा स्फुरिता । तत्र तत्त्वरूपया

'माया तु कोटिधा व्याप्य स्थिता सर्वं चराचरम्' (६७१)

इति । तथा

'व्याप्य या वै त्वधोध्वानं वैश्वरूप्येण संस्थिता' (११२३)

इति या उक्ता, तस्यामूर्ध्वाधरपुटात्मककाण्डरूपत्वमस्ति । तत्र पुटद्वये मायायाः प्रथमेन तत्त्वात्मना भेदेन द्वादश रुद्राः प्रकीर्तिता विभागेन अवस्थिता उक्ताः ॥ ११२८ ॥

यस्त्वस्या निःसंख्यावान्तरभेदभिन्नकलादिक्षित्यन्ततत्त्वसन्ततिस्रोतोभेदप्रसूतिहेतुः शक्तेः किञ्चिदुच्छूनतेवाम्नातो ग्रन्थ्यात्मा स्थूलस्वभावः, असौ सुसूक्ष्मतमसत्त्वरजस्तमोरूपतया ऊर्ध्वमध्याधरग्रन्थिभेदेन तालुग्रन्थिसमानरूपेण त्रिधा अवस्थितः । यथोक्तं प्राक्

'अधश्छादनमूर्ध्वं च सितरक्तं विनिर्दिशेत् ।
मध्ये तमो विजानीयाद्गुणास्त्वेते व्यवस्थिताः ॥' (२।६६)

इति । तत्र त्रिभेदे ग्रन्थ्यात्मनि रूपे रुद्राणां विभागेन स्थितिमाह

अस्मिंस्तु ये यथा रुद्रा
मायातत्त्वे व्यवस्थिताः ।
तथाहं कथयिष्यामि
भेदत्रयविभागशः ॥११२९॥

अस्मिन्निति प्रोक्तकलादितत्त्वस्रोतःसन्तानप्रसूतिहेतौ ग्रन्थ्यात्मनि मायीये रूपे ये गोपत्याद्या अनन्ताद्या यथा येन क्रमेण स्थिताः, तथा भेदत्रयविभागश इति सत्त्वादिग्रन्थिरूपेण भेदेन वर्णयिष्यामि ॥ ११२९ ॥

तत्र

गोपतिश्च ततो देवि
अधोग्रन्थौ व्यवस्थितः ।

तत इति कलातत्त्वप्रतिपादितमहादेवादिरुद्रभुवनोर्ध्वं यो मायीयोऽधोग्रन्थिस्तत्र प्रागुक्त एव गोपतिः पररूपेण स्थितः ॥

तथा

ग्रन्थ्यूर्ध्वे संस्थितो विश्व-
स्त्रिकलः क्षेम एव च ॥११३०॥

ब्रह्मणोऽधिपतिश्चैव
शिवश्चेति स पञ्चमः ।

ग्रन्थ्यूर्ध्वे इति ऊर्ध्वग्रन्थावित्यर्थः । स इति प्रागुक्त एव । अपररूपेण इह अयं विश्वाभिधो रुद्रः स्थितः, नत्वन्य इत्यर्थः ॥

किंच

अध ऊर्ध्वमनन्तस्तु

अध इति अधोग्रन्थेरूर्ध्वं यो ग्रन्थिस्तत्र अनन्तः स्थित इत्यर्थः । एतच्च ग्रन्थितत्त्वात्मतया द्वित्वं मायायाः श्रीशिवतनौ

'मायाबिलमिदमुक्तं परतस्तु गुहा जगद्योनिः ।
उत्पत्त्या तेष्वस्याः पतिशक्तिक्षोभमनुविधीयमानेषु ॥
योनिविवरेषु नानाकामसमृद्धेषु भगसंज्ञा ।'

इत्यादिग्रन्थेन गुरुभिर्दर्शितमिति । एतं व्याख्याक्रमं त्यक्त्वा यत्तु श्रीभुल्लकेन व्याख्यातं यथा परमेश्वरो लकुलेशाय ज्ञानं भेदेन प्रकाशितवानिति श्रीलकुलस्वच्छन्दप्रदर्शितस्थित्या द्विस्कन्धं पारमेश्वरज्ञानमिति द्विधा मायायां भुवनेशविभाग इह दर्शित इति, तद्युक्तमयुक्तं वेति सचेतसो जानन्ति ॥

यश्च अयमनन्तभट्टारकाश्रयो मध्यमो ग्रन्थिरुक्तः

पाशाश्चैवात्र संस्थिताः ॥११३१॥

ते च

पूर्वं वै कथिता देवि

वैशब्द एवार्थे । पूर्वमेव पुरुषतत्त्वनिरूपणावसरे

'अम्बा च सलिला ओघा············ ।' (१०६९)

इत्यादिना तुष्टिसिद्ध्याद्या विद्येशपाशान्ता ये पाशा उक्ताः, ते इह पररूपेण अवस्थिता इत्यर्थः । माया हि सर्वेषां पाशानामुत्पत्तिभूः । तैस्त्वनन्तप्रयुक्तैर्विशिष्टदेवतात्मभिः सूक्ष्मरूपैर्वामशक्त्याधिष्ठिता अणवो बध्यन्ते । बुद्धितत्त्वे तु तुष्टिसिद्ध्यादयः केचित्पाशाः स्थूलरूपाः स्थिताः, तदेषां विभवस्थानमित्युक्तप्रायम् ॥

किंच

अतो ऋषिकुलं भवेत् ।

यत्पूर्वं पाशमध्ये गुरुशिष्यात्मकपङ्क्तित्रयेण ऋषिकुलमुक्तं, तदिह पाशानामुपरि स्थितम् ॥

किंच अत्र

योनिर्वागीश्वरी चैव
यस्यां जातो न जायते ॥११३२

'.........वागेव विश्वा भुवनानि जज्ञे ।'

इति स्थित्या योनिर्विश्वकारणं वागीश्वरी अत्र सूक्ष्मेण रूपेण स्थिता परेण शुद्धविद्यायां प्रतिपादयिष्यमाणत्वादपरेण सारस्वतभुवने प्रोक्तत्वात्। सर्वं हि स्थूलसूक्ष्मपररूपतया त्रिर्विभक्तं परमेश्वरशक्त्यात्मकं तत्र तत्र तथा तथावस्थितमेकादशे वक्ष्यति । कीदृशी वागीश्वरीत्याह यत्र यस्यां प्राङ्निर्णीतस्थित्या स्थूलसूक्ष्मपररूपायां जातो मन्त्रसंस्कृतिसम्पादितगर्भाधानादिसंस्कारेणोत्पन्नस्तत्र तत्र तत्त्वे प्रागर्जिततत्तत्कर्मफलोपभोगाय नानायोनिभेदेन सृष्टो न जायत इति पाशशुद्धेर्योजनिकायाश्च संपन्नत्वात्परशिवैक्यप्राप्त्या मुच्यत इत्यर्थः ॥ ११३२ ॥

किंच अत्र मायायां

ओङ्कारसाध्यधातारो
दमनेशस्ततः परम् ।
ध्यानं भस्मेशमेवाहुः

ओङ्काराभिधान्साध्यादीन्पञ्च रुद्रानाहुः, अन्ये तु ऋषिकुलं यदनन्तरमुक्तं, तदेवोङ्कारसाध्यादिनामषट्केन विभक्तमिति व्याख्यातवन्तः ॥

किंच

प्रमाणानि तदूर्ध्वतः ॥११३३॥

हेयोपादेयाशेषप्रमासाधकत्वात्प्रमाणशब्दाभिधेया अष्टौ रुद्राः प्रणवाख्यरुद्रपञ्चकावरणस्योपरि स्थिताः ॥ ११३३ ॥

तानि प्रमाणान्युद्दिशति

पञ्चार्थं गुह्यमेवाह्व
रुद्राङ्कुशमतः परम् ।
हृदयं लक्षणं चैव
व्यूहमाकर्षमेव च ॥११३४॥
आदर्शं च तथैवेह
अष्टमं परिकीर्तितम् ।

एते रुद्रा एतन्नामकपाशुपतशास्त्रावतारकाः । तत्र च हृदयाख्यं यत्प्रमाणमुक्तं, तस्यान्तर्भूतानि यानि पुरकल्पकनकशालानिरुत्तरविश्वप्रपञ्चाख्यानि षट् क्रियाप्रधानानि प्रमाणानि

प्रोक्तज्ञानप्रधानप्रमाणाष्टकविलक्षणानि हृद्-याख्यात्प्रमाणाल्लकुलेशशिष्येण मुसुलेन्द्रेणोद्धृत्य आरुरुक्षूणां प्रथमं प्रदर्शितानि, न तानि इह पृथग्गणितानि। एवं

'लाकुलं मौसुलं चैव द्विधा तन्त्रं प्रकीर्तितम्।' (११पट०)

पाशुपतं यत्, तदत्र मायान्तरपरतया स्थितं, परं पदं त्वेषामीश्वरतत्त्वमिति वक्ष्यति। अत एव

'सर्वाध्वनो विनिर्मुक्तं शैवानां तु परं पदम्।' (११ पट०)

इति वक्ष्यमाणस्थित्यैव पाशुपतेभ्यः शैवानां महदन्तरमित्युक्तम्॥

ये प्रणवप्रमाणाभिधा रुद्रा उक्ताः

एते परिवृता देवि
रुद्रकोटिसहस्रकैः॥११३५॥
नानावर्णविचित्राश्च
नानाभरणभूषिताः।
नानानारीसहस्रैस्तु
रमन्ते पत्युरिच्छया॥११३६॥

पत्युरनन्तस्य। अतश्च स एव लकुलेशादीनां गुरुः॥ ११३६॥

किंच

त्रिनेत्राः शूलिनः सर्वे
जटाचन्द्रकिरीटिनः ।
अलुप्तशक्तिविभवा
मायातत्त्वाधिकारिणः ॥११३७॥
भुवनेषु विचित्रेषु
योन्याकारेषु संस्थिताः ।

एवं चैतदाराधका एतत्पदप्राप्तिभाज एषामधिकारसमाप्तौ सह मुच्यन्त इत्यर्थलभ्यम् ॥

एवं मायायास्तत्त्वरूपतां ग्रन्थिरूपतां च निर्णीय शक्तिरूपतामपि आख्यातुमाह

अतः परं भवेन्माया
सर्वजन्तुविमोहिनी ॥११३८॥

सर्वान् जन्तून् जायमानान्स्त्रज्यमानान्मोहयति स्वस्वरूपाख्यातिसतत्त्वाणवमलभाजः करोति । एवं चाभिदधन्मलस्यावास्तवतेत्याह, तच्चास्माभिः पूर्वमेव निर्णीतम् ॥ ११३८ ॥

किंच अन्यत्

निर्वैरपरिपन्थिन्या
तया भ्रमितबुद्धयः ।
इदं तत्त्वमिदं नेति
विवदन्तीह वादिनः ॥११३९॥

विवदन्ते परस्परविरुद्धं जल्पन्ति, अत एव ।ादिनो वादमात्रे पर्यवसिताः, नतु तत्त्वज्ञाने । वेमतावात्मनेपदिनो वदेः परस्मैपदं व्यत्ययात् ॥

अतश्च एतानसौ

सत्पथं तु परित्यज्य
नयति द्रुतमुत्पथम् ।

सत्पथः पारमेश्वरशास्त्राणि, इतरदसत्पथः ॥

एतदेव व्यनक्ति

गुरुदेवाग्निशास्त्रस्य
ये न भक्ता नराधमाः ॥११४०॥
असद्युक्तिविचारज्ञाः
शुष्कतर्कावलंबिनः ।
भ्रमयत्येव तान्माया
ह्यमोक्षे मोक्षलिप्सया ॥११४१॥

असद्युक्तिः पारमेशपराद्वयागमबाह्यस्तर्कः । अमोक्षः परमाद्वैतचिदानन्दघनपरमेश्वरैक्यव्याप्तेरन्यत्सर्वमेव ॥ ११४१ ॥

कथमियं परिहार्या स्यादित्याह

शिवदीक्षासिना च्छिन्ना
न प्ररोहेत्तु सा पुनः ।

शिवेन स्वच्छस्वतन्त्रचिदानन्दघनेन शङ्करेण प्रोक्ता या ज्ञानयोगक्रियाप्रधाना नानाप्रकारा दीक्षा

'दीयते ज्ञानसद्भावः············ ।'

इति प्राङ्निरूपितरूपा, सैव पाशच्छेदकत्वादसिरिव तेन, यस्य च्छिन्नेति स्वातन्त्र्यशक्त्यात्मपरस्वरूपप्रत्यभिज्ञानेन उन्मूलिता, तं प्रति न कदाचित्प्ररोहतीत्यर्थः ॥

एवं मायायास्तत्त्वग्रन्थिशक्त्यात्मकं त्रिविधं रूपमुक्तम् । तत्र तत्त्वात्मकमशेषविश्वव्यापकाण्डरूपसन्निभं, ग्रन्थ्यात्मकं त्रिविधं, शाक्तं तु स्वातन्त्र्यशक्तिसारमेव । तथात्वेन अपरिज्ञायमानत्वान्मोहितान्प्रति मायेत्युच्यते । तदेवमियमीश्वरप्रयुक्ता निगूहितस्वस्वरूपान्पुंसः

ज्ञातृकर्तृरूपान्स्वैः कलादिनियत्यन्तैस्तत्त्वैः किञ्चित्कर्तृत्वकिञ्चिज्ज्ञातृत्वाभिलाषकलननियमनैर्मितभोग्योपभोगभाजः प्रोक्तपाशशतपाशितान्विधाय किञ्चिदंशात्मभोग्यसामान्यरूपे प्रधानाशये तथा निक्षिपति, येन तत्कार्यगुणादिक्षित्यन्तस्थूलपाशपाशिता योनेर्योन्यन्तरमेव एते अनुसरन्ति। अतः पारमेशदीक्षायां समुच्छेद्यैव। इयं च इयद्विश्वव्यापिकापि माया अख्यातिरूपापि पारमेश्वरप्रकाशभित्तावेव प्रकाशते इति। एतन्मुखेन या विश्वप्रकाशिका पारमेश्वरप्रकाशभित्तिः, सा शुद्धविद्योच्यते। ततस्तां निरूपयति

अथोपरि महाविद्या
सर्वविद्याभवोद्भवा ॥ ११४२ ॥
जगतः प्रलयोत्पत्ति-
विभूतिनिधिरव्यया।

'दशकोटिगुणा विद्या मायां व्याप्य व्यवस्थिता' (६७१)

इत्युक्तत्वादशुद्धविद्यावैलक्षण्यतो महती अशेषवेदनरूपत्वाद्विद्या सर्वासां विद्याराज्ञीप्रभृतीनां दिव्यानां भवानां च प्रणवोपलक्षितानां

सर्वमन्त्राणामुद्भव उल्लासो यस्याः सा तथा । अत एव मन्त्रात्मकाशेषाधिष्ठातृनिर्माणादिद्वारेण तदधिष्ठेयं मायादितत्त्वतत्तत्प्रमातृभुवनादिरूपस्य जगतः प्रलयोत्पत्त्योर्विभूतौ च

'विद्यामण्डलराजानां मण्डलानां विभूतयः ।
न शक्याः परिसङ्ख्यातुं मन्त्राणां च तथात्मनाम् ॥'

इति स्थित्या आत्मभोगसम्पत्तौ निधिराश्रयः विश्वसर्गस्थितिसंहारकारिणीत्यर्थः, स्वयं तु प्रकाशरूपतया अन्यथा । यत्त्वेकादशे अत्रापि संहारादि वक्ष्यते, तत्संकोचापेक्षया ॥

किंच

सा एव परमा देवी
वागीशीति निगद्यते ॥ ११४३

परमेति मायाया उक्ताया भेदप्रथोत्थापिकाया इयमन्या अभेदप्रथोन्मीलनप्रथमसोपानकल्पा वागीशस्य परपरामर्शात्मनो महेश्वरस्य इयं वागीशीति निरुच्यते ॥ ११४३ ॥

अत एव

अष्टवर्गविभिन्ना च
विद्या सा मातृकैव तु ।

अ-क-च-ट-त-प-य-शैरष्टाभिर्वर्गैर्भिन्ना न त्वभिन्ना अनाहतपरामर्शमयत्वेन भिन्नाशेषविश्वावभासभाजो मन्त्रानुन्मीलयेत्, अत एव च इयं मातृका वाच्यवाचकाशेषविश्वहेतुत्वेऽपि पशुभिस्तथात्वेन अपरिज्ञाता माता ॥

अथ अत्र

भुवनानि प्रवक्ष्यामि
यथावदनुपूर्वशः ॥११४४॥

तत्र

वामा ज्येष्ठा तथा रौद्री
काली विकरणी तथा ।
बलविकरणी चैव
बलप्रमथनी तथा ॥११४५॥
दमनी सर्वभूतानां
तथा चैव मनोन्मनी ।

एताश्च श्रीमदानन्दभैरवे

'वामया विसृजेत्सर्वं ज्येष्ठया पालयेत्पुनः ।
रौद्र्या लोकोपसंहारं कुरुते स्वेच्छया प्रभुः ॥
काल्या कलति भूतानि विकरण्या किरेत्कलाः ।
बलमप्यन्यया सर्वं बलं मथ्नाति चान्यया ॥

दमन्या दमयित्वा तु मनः सङ्कल्परूपकम् ।
नयते परमं स्थानमुन्मन्या तु महेश्वरः ॥'

इति निरुक्ताः । विकरण्येति कलविकरण्या कलाः शक्तीर्विकिरेत् सर्वं स्वशक्त्यधिष्ठितं करोति । अन्यया बलविकरण्या सर्वत्र बलं स्वव्यापारकरणसामर्थ्यं विकिरेत् । अन्यया बलप्रमथन्या सर्वेषां रुद्रक्षेत्रज्ञानां बलं प्रमथ्नाति । दमयित्वेति समनान्तां भूमिमाविश्येत्येवमत्र सङ्गतिः । ये तु पूर्वमशुद्धविद्याया वामाद्यो नव देवाः स्त्रीलिङ्गपाठाद्वामाद्या वा नव शक्तय उक्ताः, ते एतदंशावताररूपाः स्थूला बोद्धव्याः ॥

एताश्च

तप्तचामीकराकाराः
पञ्चवक्त्रास्त्रिलोचनाः ॥११४६॥
अमोघवीर्याः सर्वज्ञाः
सर्वतः सर्वदा स्थिताः ।
सर्वज्ञानुगताः सर्वाः
सर्वाभरणभूषिताः ॥ ११४७॥

सर्वलक्षणसम्पन्नाः
सर्वैश्वर्यसमन्विताः ।

तप्तचामीकराकारा अतिदीप्ताः । लक्षणानि विज्ञानयोगरूपाणि । सर्वतः सर्वत्र सर्वकालं स्थिता एतदनधिष्ठितं न किमप्यस्तीत्यर्थः । ई-दृश्योऽपि सर्वज्ञं महेश्वरमनुगतास्तेन शक्तिमता अधिष्ठिताः । सर्वमेवाभरणं तेन भूषिताः ॥

प्रधानाः सप्त कोट्यस्तु
मन्त्राणां या व्यवस्थिताः ११४८

तासां मध्यात्

एकैकस्य परीवारो
लक्षायुतसहस्रशः ।

एकैकस्येति मन्त्रस्य ॥

किंच

पद्माकारेषु दिव्येषु
क्रीडन्ति भुवनेषु ते ॥११४९॥

त इत्येकशेषाद्वामाद्याः शक्तयो मन्त्राश्च ॥

अत्रैव

त्रिगुणी ब्रह्मवेताली
स्थाणुमत्यम्बिका परा।
रूपिणी मर्दिनी ज्वाला
सप्तसङ्ख्यास्तदीश्वराः ॥११५०॥
विद्याराज्ञ्यः समाख्याताः

तेषां मन्त्राणां विद्यानां च ईश्वराः प्रभवः, अत एव विद्यानां मन्त्राणां राज्ञ्य इत्युक्ताः॥

अत एव एताः

दीक्षाकाले विशोधयेत्।

एतच्छुद्धावेतदधिष्ठितसप्तकोटिसङ्ख्याकमन्त्रशुद्धिसम्पत्तेः॥

एवं मायान्ताशेषविश्वभेदसर्वज्ञमन्त्राश्रयभूता या उक्ता शुद्धविद्या, सापि स्वाङ्ककल्पतया अहमिदं सर्वमिति स्फुटेदन्ताहन्तासामानाधिकरण्याभासात्मनि ईश्वरतत्त्वे भित्तिभूते सति भाति, नहि भेदाभेदप्रकाशं भित्तिभेदं विना भेदसर्वज्ञतापि घटते। तत ईश्वरतत्त्वं दर्शयितुमाह

बाह्ये तस्यैश्वरं तत्त्वं

तस्येति विद्यातत्त्वस्य । बाह्य इति तदेव व्याप्त्या परिवृत्य स्थितमित्यर्थः ॥

अतश्च

भुवनान्यत्र मे शृणु ॥११५१॥

तत्र मुख्यभुवनावस्थितस्य ईश्वरस्य तावत्स्वरूपमाह

अष्टविद्येश्वरैर्युक्तो
वीतमायो निरञ्जनः ।
स्थितिसंहारकर्ता वै
मोक्षैश्वर्यप्रदायकः ॥ ११५२ ॥

युक्तो वक्ष्यमाणक्रमेण परिवृतः । वीता माया यस्मात्, यतोऽयं भिन्नवेद्यप्रथात्मनः अञ्जनात् मायाख्यान्मलान्निष्क्रान्तः । नहि मन्त्रवदसम्भेदेन सर्वं जानाति अपितु भेदाभेदरूपतया । अत एव भेदांशस्पर्शाद्विद्येश्वरपरिवृतत्वं भुवनादिव्यवस्था च अस्योच्यमाना न अयुक्ता । एवं शिवतत्त्वपर्यन्ते सूक्ष्मतया आसूत्रितकल्पस्य भेदस्य भावात् भुवनादिव्यवस्थापि

शोध्यतया वक्ष्यमाणोपपन्नैव। स्थितिसंहाराभ्यां सृष्टिरप्युपलक्षिता। तच्च एतत्सृष्ट्यादित्रयं

'शुद्धेऽध्वनि शिवः कर्ता............।'

इति नीत्या मन्त्रमण्डलादिशुद्धाध्वविषयमेव अस्येति मन्तव्यम्। तथा च श्रीमालिनीविजये

'स सिसृक्षुर्जगत्सृष्टेरादावेव निजेच्छया।
विज्ञानकेवलानष्टौ बोधयामास पुद्गलान् ॥' (१।१९)

तथा

'मन्त्राणामसृजत्तद्वत्सप्त कोटीः समण्डलाः।' (१।२१)

इति मोक्षमैश्वर्यं च लोकोत्तरभोगरूपं न केवलं मन्त्रेभ्यो ददाति, यावन्मन्त्रादिप्रयुक्त्या आयातशक्तिपातेभ्यो मायागर्भगतेभ्योऽपि। एतदप्युपलक्षणपरं, तेन दम्भेन देवगुर्वादिसेविमायीयजनेभ्यो विलयमपि ददाति। एवं हि पञ्चविधकृत्यकारित्वमस्य उक्तं भवति ॥ ११५२ ॥

अस्य आसनवर्णनं ध्यानोपयोगि उपदिशति

तस्यासनं तु विस्तीर्णं
सहस्रदलसम्मितम्।

असङ्ख्यातदलमित्यर्थः ॥

यतोऽत्र

तिस्रः कोट्योऽर्धकोटिश्च
मन्त्रास्तस्यासने स्थिताः ॥११५३॥

यद्यपि सप्त कोटयो मन्त्राणां, तथापि

'ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ते जातमात्रे जगत्यपि ।
मन्त्राणां कोटयस्तिस्रः सार्धाः शिवनियोजिताः ॥
अनुगृह्याणुसङ्घातं याताः पदमनामयम् ।' (१।४१)

इति श्रीमालिनीविजयोक्तनीत्या सार्धास्तिस्रः कोट्योऽनुग्रहाधिकारायावस्थिता इत्येवमुक्तम् ॥

तदित्थमयं विनियोज्यमन्त्रपद्मासनाधिरूढः

तत्रस्थ ईश्वरो देवो
वरदः सर्वतोमुखः ।

देवो द्योतनादिपरमार्थः। सर्वतो मुखं प्रधानरूपं यस्य ॥

आकारतोऽपि

पञ्चवक्त्रः सुतेजस्को
दशबाहुस्त्रिलोचनः ॥११५४॥
गोक्षीरधवलः सौम्यो
नागयज्ञोपवीतवान् ।

दिव्याम्बरधरो देवो
दिव्यगन्धानुलेपनः ॥११५५॥
सर्वलक्षणसंपूर्णः
सर्वाभरणभूषितः।
त्रिशूलपाणीन्दुमौलि-
र्जटामुकुटमण्डितः ॥११५६॥
प्रसन्नवदनः कान्तो
योगैश्वर्यप्रदायकः।
वरदाभयहस्तश्च
ध्येयोऽसावीशयोगिभिः ११५७

पञ्चवक्त्राद्याकृतौ प्रागुक्तं सतत्त्वं मन्तव्यम्। वरदाभयपाणिश्चेति चकारात् खड्गखेटकादेः परिग्रहः। सौम्य इति पारमेश्वरक्रियाशक्तिप्राधान्येन सृष्टिप्राधान्यात्, अत एव द्वादशपटलवक्ष्यमाणस्थित्या ध्यातः सन् योगैश्वर्यप्रदायक ईश्वरयोगिनाम् ॥ ११५७ ॥

यथा च परमेश्वरो रुद्रक्षेत्रज्ञानां ध्यानार्चना-

दिना अनुग्रहीतुं गृहीतेश्वराकारः, तथा तत्सम-वायिनी शक्तिरपि तथैव आश्रिताकृतिरित्याह

तस्योत्सङ्गगता विद्या
सर्वविद्यासमाश्रिता ।
दिव्यवस्त्रपरीधाना
दिव्यमाल्यानुलेपना ॥११५८॥
दिव्यस्रग्दाममालाभि-
र्मुक्ताहारैर्विभूषिता ।
मुक्ताफलप्रतीकाशा
पञ्चवक्त्रा त्रिलोचना ॥११५९॥

विद्येति मायीयवर्णभट्टारकरूपा मातृका, एवमपि प्रागुक्तयुक्त्या अंशेन भेदस्यानिवृत्तेरुत्सङ्गगतेत्युक्तम्, एवमुत्तरत्र । सर्वाभिर्विद्याभिः सर्वैर्मन्त्रविद्यागणैरुत्पत्तिक्षेत्रत्वात्सम्यगभेदेनाश्रिता अवष्टब्धा । मुक्ताफलप्रतीकाशेति अनुग्रहप्रवणत्वात् सौम्येत्यर्थः ॥ ११५९ ॥

एषा च

आराधिता विधानेन
वेदयेज्ज्ञानिनः सदा ।

विधानेन अन्तरभेदप्रत्यवमर्शबलेन आराधिता प्रसादं प्रापिता सती ज्ञानशालिनो वेदयेत् प्रकाशितस्वस्वरूपान् संपादयेत् ॥

किंच

प्रहसन्तीव सा भाति
महेशवदनेक्षणात् ॥ ११६० ॥

वदनमाकृत्यपेक्षया वक्त्रं स्वरूपापेक्षया तु परा शक्तिः। ईक्षणं दृष्टिर्ज्ञानं च ॥ ११६० ॥

अतो भगवतः परिवाररूपान्

विद्येश्वरानतो वक्ष्ये
पूर्वादीशान्तगान्क्रमात्।

ते च विद्यातत्त्वगता अपि अत्र परेण रूपेण स्थिताः ॥

अनन्तश्चैव सूक्ष्मश्च
तथा चैव शिवोत्तमः ॥११६१॥

एकनेत्रैकरुद्रौ च
त्रिनेत्रश्च प्रकीर्तितः।

श्रीकण्ठश्च शिखण्डी च
ज्ञेया विद्येश्वराः क्रमात् ११६२

एते च अनन्ताद्या गुरुभिः शिवतनावित्थमुक्ताः

'भगबिलशतकलितगुहामूर्धासनगोऽष्टशक्तियुग्देवः ।
गहनाद्यं निरयान्तं सृजति च रुद्रांश्च विनियुङ्क्ते ॥
उद्धरति मनोन्मन्या पुंसस्तेष्वेव भवति मध्यस्थः ।
ते तेनोदस्तचितः परतत्त्वालोचनेऽभिनिविशन्ते ॥
स पुनरधःपथवर्तिष्वधिकृत एवाणुषु शिवेन ।
अवसितपतिविनियोगः सार्धमनेकात्ममन्त्रकोटीभिः ॥
निर्वात्यनन्तनाथस्तद्धामाविशति सूक्ष्मरुद्रस्तु ।
अनुगृह्याणुमपूर्वं स्थापयति पतिः शिखण्डिनः स्थाने ॥
इत्यष्टौ परिपाट्या यावद्धामानि यान्ति गुरुरेकः ।
तावदसङ्ख्याकानां जन्तूनां निर्वृतिं कुरुते ॥
तेऽष्टावपि शक्त्यष्टकयोगामलजलरुहासीनाः ।
आलोचयन्ति देवं हृदयस्थं कारणं परमम् ॥
ते भगवन्तमनन्तं ध्यायन्तः स्वहृदि कारणं शान्तम् ।
सप्तानुध्यायन्त्यपि मन्त्राणां कोटयः शुद्धाः ॥'

इति । गुहा माया, तस्या मूर्धा शुद्धविद्या, तदेवासनम् । शक्त्यष्टकेन वामादिना योगो

यत्र तादृशे अमलजलरुहे आसीनाः । परममनन्तमिति प्राप्तेश्वररूपम् ॥ ११६२ ॥

अत्रैव च ईश्वरतत्त्वे भुवनान्तराण्याह

अतो रूपमवस्थानं

विद्येशावरणोर्ध्वं रूपावरणं नाम भुवनमित्यर्थः । एवमुत्तरत्र ॥

तत्र रुद्रान्निबोध मे ।
धर्मो ज्ञानं च वैराग्य-
मैश्वर्यं च चतुर्थकम् ॥११६३॥

यद्वशाद्विद्येश्वराणामधस्तनाध्वाधारवत्त्वमशेषज्ञत्वं, पूर्णतया नैराकाङ्क्ष्यं, महाविभवप्रदत्वम् । त एते धर्माद्या रुद्रा ईश्वरस्य परिवाराः ॥११६३॥

अत्रैव च ईश्वरतत्त्वे

सूक्ष्मावरणमूर्ध्वेऽतः

अतो रूपावरणादूर्ध्वे ॥

तत्र शक्तित्रयं विदुः ।

ताश्च

वामा ज्येष्ठा च रौद्री च
शक्तयः समुदाहृताः ॥११६४॥

प्रधानभूताः ॥ ११६४ ॥

आसामेव हि काल्यादयः प्रागुक्ताः प्रपञ्चः ॥

अत एवाह

परिवारस्तु तासां वै
कोट्योऽनेकास्तु सङ्ख्यया ।

आसामेवाशेषशक्तिप्रपञ्चात्मकत्वात् ॥

ये च आसां परिवारत्वेन स्थिताः, ते

सर्वे सर्वगता मन्त्राः
सर्वज्ञाः सर्वकामदाः ॥११६५॥
शुद्धस्फटिकसङ्काशा-
स्त्रिनेत्राः शूलपाणयः ।
सर्वलक्षणसंपन्नाः
सर्वाभरणभूषिताः ॥ ११६६ ॥
सर्वैश्वर्यसुसम्पूर्णा-
श्चारुचन्द्रार्धशेखराः ।

किंच

शतपत्राब्जभाकारैः
शुद्धहारेन्दुरश्मिभिः ॥११६७॥

नानारत्नोज्ज्वलैश्चित्रैः
प्राकारैस्तोरणाकुलैः ।
ईश्वरानुगताः सर्वे
तिष्ठन्ति भुवनेषु ते ॥११६८॥

शतपत्राब्जानां भा दीप्तिरिवाकारो येषां तादृशैः, तथा अन्यैर्हारैः सुदीप्तिभिः प्राकारैरुपलक्षितेषु भुवनेषु ईश्वरभट्टारकमन्त्रानुगताः क्रीडन्तीति संबन्धः ॥ ११६८ ॥

अत एव आराधकैरेते

तमाराधयितुं देवं
पूज्यन्ते सर्वकर्मसु ।

'यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥'
(भ० गी० ९।२७)

इति न्यायेन कर्मविषये तमीश्वरमाराधयितुमेते परिवाररूपा मन्त्राः पूज्यन्ते, एतत्पूजकानामेवंऽयाप्तिविदामेतन्मुखेन ईश्वरावाप्तिर्भवतीत्यर्थः ॥

किंच

व्रतं पाशुपतं दिव्यं
ये चरन्ति जितेन्द्रियाः ॥११६९
भस्मनिष्ठा जपध्याना-
स्ते व्रजन्त्यैश्वरं पदम् ।

भस्मनिष्ठा स्नानमयकृतिरूपा येषाम् ॥

प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमाह

तत्रेश्वरस्तु भगवा-
न्देवदेवो निरञ्जनः ॥११७०॥
अधिकारं प्रकुरुते
शिवेच्छाविधिचोदितः ।

तत्र ईश्वरतत्त्वे देवानामनन्तादीनां देवः । अधिकारं तेषामेव अनुग्रहादौ विनियोजनम् । शिवेच्छैव विधत्ते सर्वमिति विधिः, तत्प्रचोदितः। परमशिव एव हि इच्छाज्ञानक्रियाप्रधानः शिवसदाशिवेश्वरभूमिका भासयति । यदुक्तं श्रीमतङ्गपारमेश्वरे

'लयाधिकारभोगाह्वत्रितत्त्वोक्तिविमर्शनात् ।
पदार्थः पतिनामासौ प्रथमः परिकीर्तितः ॥'

इति ॥

अत्र च उक्तवक्ष्यमाणरूपाणि

दश पञ्च च शोध्यानि
भुवनानीश्वरे क्रमात् ॥११७१

तत्रेश्वरभुवनं (१) विद्येशाष्टकावरणभुवनं (२) धर्मादिचतुष्टयाश्रयरूपावरणभुवनं (३) वामादिशक्तित्रयाश्रयसूक्ष्मावरणभुवनमिति चत्वारि तावदुक्तानि, वक्ष्यमाणानि तु शुद्धावरण-विद्यावरण-प्रमाणावरण-नामावरण-शुद्धशिवावरण-मोक्षावरणाख्यानि सप्त आवरणानि, ततो ध्रुवभुवनं, ततो वामादिशक्तित्रयाश्रयेच्छाशक्तिभुवनं, ततः प्रबुद्धावरणं, ततः समयावरणमित्येकादश चतुर्भिः सह पञ्चदश भवन्ति ॥११७१॥

एतानि पञ्चदशापि भुवनानि आन्तरेण क्रमेण

तालुकोर्ध्वे विजानीया-
द्दीक्षाकाले वरानने ।

मायातत्त्वात्मकतालुग्रन्थ्यूर्ध्वस्थशुद्धविद्यापद्मकर्णिकोर्ध्वे यदीश्वरतत्त्वं तालुकोर्ध्वगतं, तत्र

जानीयात् तद्विश्रान्तिपुरःसरं पूर्वोक्तमन्त्रक्रमेण शोधयेदित्यर्थः। एतच्चोपलक्षणं, तेन ब्रह्माण्डगतानि भुवनानि हृद्विश्रान्त्या, जलादिप्रकृत्यन्तगतानि कण्ठविश्रान्त्या, प्रकृत्यादिमायान्तगतानि तालुविश्रान्त्या, तदूर्ध्वपदविश्रान्त्या शुद्धविद्यातत्त्वगतानि भुवनानि शोधनीयानि। एवं ललाट-ब्रह्मरन्ध्र-व्यापिनीपदविश्रान्त्या सदाशिवशक्तिशिवतत्त्वगतानि वक्ष्यमाणानि भुवनानि शोधनीयानि ॥

अथ शुद्धावरणादिभुवनैकादशकं क्रमेण दर्शयति

शुद्धावरणमूर्ध्वं तु
तस्मिञ्छक्तिद्वयं स्मृतम्॥११७२॥
ज्ञानं क्रिया च विख्यातं

ज्ञानक्रियाशक्तिभुवनद्वितयरूपेण तद्भुवनमित्यर्थः, एवमुत्तरत्र ॥

अथ

द्वे विद्ये चाप्यतः परम् ।

भावसंज्ञाप्यभावाख्या
तस्मिञ्छक्तिद्वये स्मृते ॥११७३

तस्मिञ्ज्ञानक्रियाख्ये प्रोक्ते शक्तिद्वये विषयतया द्वे भावाभावाख्ये वेदनपरमार्थत्वाद्विद्ये स्थिते। तत्र पूर्वोक्तयुक्त्या स्फुटेदन्तात्मकभाववेदनशक्तिरेका, इदन्तोत्थानभित्तिभूताख्यात्यात्माभाववेदनशक्तिर्द्वितीयेत्येतद्भुवनद्वितयरूपं विद्यावरणमेतदित्यर्थः ॥ ११७३ ॥

अतश्च

तेजेशश्च ध्रुवेशश्च
प्रमाणानां परं पदम्।
प्रमाणावरणे चोर्ध्वे

पूर्वोक्तानां मायातत्त्वाश्रितानां पञ्चार्थादिप्रमाणानां परमिदं पदं प्राप्तिस्थानं तेजेशश्च ध्रुवेशश्च विद्यावरणादूर्ध्वे प्रमाणावरणे स्थिते इत्येतत्प्रमाणावरणमपि भुवनद्वितययोगि ॥

अथ

कथयामि च मानतः ॥११७४॥

मानतः माने प्रमाणावरणोर्ध्वगते मान-
नाम्न्यावरणे रुद्रान् कथयामि ॥ ११७४ ॥

ते च

ब्रह्मा रुद्रः प्रतोदश्च
अनन्तश्च चतुर्थकः ।

तेन एतद्रुद्रभुवनचतुष्टयभुवनपरिष्कृतमे-
तन्मायावरणभुवनमित्यर्थः ॥

अथ

सुशुद्धावरणं चोर्ध्वे
तत्र रुद्रत्रयं विदुः ॥११७५॥
एकाक्षः पिङ्गलो हंसः
कथितं तु समासतः ।

परिवार एषामसङ्ख्य इति वक्ष्यति ॥

अथ

शिवावरणमूर्ध्वं तु
तत्रैको ध्रुवसंज्ञकः ॥११७६॥

संस्थितो रुद्रराजस्य

अथ

मोक्षावरणमूर्ध्वतः ।

तत्र च

एकादशैव रुद्रांश्च

कथयामि समासतः ॥११७७॥

तानाह

ब्रह्मदन्किदण्डिमुण्डाः

सौरभश्च तथैवच ।

जन्ममृत्युहरश्चैव

प्रणीतः सुखदुःखदः ॥११७८॥

विजृम्भितः

जन्महरो मृत्युहरः । सुखं द्यति खण्डयतीति सुखदः, एवं दुःखदः ॥

त एते एकादश

समाख्याता-

स्ताल्वूर्ध्वे तु व्यवस्थिताः ।

ताल्वूर्ध्वे इति प्रागुक्तमेव ऐश्वरं तत्त्वमेषामाश्रय इति स्मारयति ॥

अथ

पुनरूर्ध्वे ध्रुवं ज्ञेयं

निरञ्जनपदं शुभम् ॥११७९॥

प्रमाणावरणे शिवावरणे ध्रुवावरणे च एक एव स्थूलसूक्ष्मपरभेदेन ध्रुवाख्यो रुद्रस्त्रिरत्रोक्त इति पुनःशब्दार्थः ॥ ११७९ ॥

अथ अस्य ध्रुवावरणस्य

ईशशक्तित्रयं मूर्ध्नि

स्थितम् ॥

तच्च

कथितं चानुपूर्वशः ।

वामा ज्येष्ठा रौद्री चेति यत्सूक्ष्मावरणे प्राक् शक्तित्रयमुक्तं, तदेवेह पररूपेण स्थितमित्यर्थः ॥

किंच अत्रैव प्रधानभूताया

इच्छाशक्त्यभिधानायाः

शक्तेः पुरम् ॥

ताश्च वामाद्या एतस्याः

अन्तर्भूताः प्रकीर्तिताः ॥११८०

तेन वामादिभुवनत्रयपरिवृतमेतदिच्छाभुवनमत्रेत्यर्थः ॥ ११८० ॥

अथ

प्रबुद्धावरणं चोर्ध्वे

तत्र च रुद्रान्

कथयामि समासतः ।

प्रीतः प्रमुदितश्चैव

प्रमोदश्च प्रलम्बकः ॥११८१॥

विष्णुर्मदन एवाथ

गहनः प्रथितस्तथा ।

तदेतदत्र

रुद्राष्टकं समाख्यातं

विज्ञेयं प्राग्दिशः क्रमात् ११८२

ततोऽपि

समयावरणं चोर्ध्वे

अत्र रुद्रान्

कथयामि समासतः ।

प्रभवः समयः क्षुद्रो

विमलश्च शिवस्तथा ॥११८३॥

ततो घनः समाख्यातो

निरञ्जनस्ततः परम् ।

रुद्रोङ्कारस्तु पञ्चैते

प्रभवाख्यस्य समयस्य विशेषणं क्षुद्र इति । विमलः शिव इति विमलशिवाख्यः ॥

एतांश्च

तालूर्ध्वे तु विजानत ॥११८४॥

विजानतेति बहुवचनमुपदेश्यशिष्यप्रशिष्यादिभेदेन, एवमन्यत्र । तालूर्ध्व इति एतावदन्तमीश्वरतत्त्वाश्रयमिति स्मरणाय ॥११८४॥

तदत्र भुवनपञ्चदशकान्तर्वर्तिभुवनान्तरसङ्ख्यापूर्वमेतदुपसंहरति

एकोनषष्टिर्भुवनं

ज्ञानशक्त्यादितः क्रमात् ।

रुद्रोङ्कारान्तमित्येत-

द्दीक्षाकाले विशोधयेत् ॥११८५॥

ज्ञानशक्तेरादीनि ईश्वरविद्येश्वररूपसूक्ष्मावरणगतानि यानि भुवनानि, ततः प्रभृति रुद्रोङ्कारान्तमेकोनषष्टिरीश्वरतत्त्वेऽवान्तरभुवनानि। तत्र ईश्वरस्यैकं, विद्येशानामष्टौ, रूपावरणे

चत्वारि, सूक्ष्मावृतौ त्रीणि, शुद्धावृतौ द्वे, विद्यावृतौ द्वे, प्रमाणावृतौ द्वे, नामावृतौ चत्वारि, सुशुद्धावृतौ त्रीणि, शिवावृतावेकं, मोक्षावृतावेकादश, ध्रुवावृतावेकं, इच्छाशक्तिभुवनं वामादिशक्तित्रयेण सह चत्वारि, प्रबुद्धावृतावष्टौ, समयावृतौ पञ्चेत्येवमेकोनषष्ट्या अवान्तरभुवनैर्युक्तमेतदीश्वरतत्त्वं सङ्क्षेपेण नतु विस्तरतः शोधयेत् ॥११८५॥

अस्य च

एकैकस्य परीवारः
कोट्योऽनेकाः सहस्रशः ।

ते च

त्रिनेत्रा वरदाः सर्वे
शुद्धसामर्थ्यविग्रहाः ॥११८६॥
शुद्धस्फटिकसङ्काशा
दशबाह्विन्दुशेखराः ।
त्रिशूलपाणयः सर्वे
जटामुकुटमण्डिताः ॥११८७॥

सर्वे सर्वगुणोपेताः
सर्वज्ञाः सर्वदेश्वराः ।
सर्वलक्षणसंपूर्णाः
सर्वाभरणभूषिताः ॥११८८॥
रुद्रकन्यासमाकीर्णा
दिव्यैरूपैर्मनोहरैः ।
संक्रीडन्ते पुरवरैः
शिवेच्छाविधिचोदिताः ११८९

शुद्धं मायामलेन अकलुषं यत्सामर्थ्यं ज्ञानक्रियाविषयं, तदेव विग्रहः स्वरूपं येषाम् । यद्यपि सर्वेऽहमिदं सर्वमिति स्वाङ्गकल्पाशेषविश्वप्रकाशात्मानः, तथापीश्वरेच्छातो नानारूपा अपि । एवमुत्तरत्रापि ॥११८९॥

अथ

ईश्वरस्य तथोर्ध्वे तु
अधश्चैव सदाशिवात् ।
सुशिवावरणं चोर्ध्वे
तस्मिञ्ज्ञेयः सदाशिवः ११९०

यदेतत्सर्वविषयस्फुटेदन्ताहन्तासामानाधिकरण्यावभासादेकमीश्वरतत्त्वमुक्तं, तदन्तरा स्फुटेदन्ताच्छादकाहन्तावभासात्मकसदाशिवतत्त्वं विना नोपपद्यते। नहि आन्तराभासं विना बाह्याभासस्योदयो भवतीत्येतदीश्वरतत्त्वभित्तिभूतेन सदाशिवतत्त्वेन भवितव्यमित्याशयेन ईश्वरस्योपरि सदाशिवतत्त्ववर्तिवक्ष्यमाणप्रधानसदाशिवभुवनस्य अधः सदाशिवतत्त्वाश्रितसुशिवावरणमस्तीत्युक्तम्। सुशिवश्चेह सदाशिवभट्टारक एव। यदाह 'तस्मिञ्ज्ञेयः सदाशिवः' वक्ष्यमाणपररूपात् सदाशिवादन्योऽयमपररूप इत्यर्थः ॥११९०॥

सच

त्रिपञ्चनयनो देव-
श्चन्द्रार्धकृतशेखरः ।
वक्त्रपञ्चकसंयुक्तो
दशबाहुर्महाबलः ॥११९१॥
शुद्धस्फटिकसङ्काशः
स्फुरन्वै दीप्ततेजसा ।

सिंहासनोपविष्टस्तु

तदुपरि च

श्वेतपद्मासनस्थितः ॥११९२॥

पञ्चब्रह्माङ्गसहितः

सकलाद्यैः समन्वितः ।

दशभिश्च शिवैर्युक्तो

रुद्राष्टादशकान्वितः ॥११९३॥

पञ्च ब्रह्माणि सद्योजातादीनि । अङ्गानि हृदयादीनि ॥११९३॥

सकलादीन्विभजति

सकलो निष्कलः शून्यः

कलाढ्यः खमलङ्कृतः ।

क्षपणश्च क्षयान्तस्थः

कण्ठ्यौष्ठ्यश्चाष्टमः स्मृतः ११९४

अस्य आन्तरक्रमेण स्थानमाह

भ्रुवोर्मध्ये तु विज्ञेयो

देवदेवः सदाशिवः ।

सकलाद्यैर्वृतो देवः

देव इति द्योतमानः ॥

किंच

ओंकारेशादिभिः क्रमात् ११९५

वृत इति वर्तते ॥ ११९५ ॥

ओंकारेशादीन्दश शिवानाह

ओंकारेशः शिवो दीप्तः

कारणेशो दशेशकः ।

सुशिवश्चैव कालेशः

सूक्ष्मरूपः सुतेजसः ॥११९६॥

शर्वश्च दशमः प्रोक्तः

त एते प्राग्दिश आरभ्य

ऊर्ध्वान्तं संव्यवस्थिताः ।

सदाशिवस्य ब्रह्मावरणसकलाद्यावरणाभ्यां बहिः ॥

एषामपि

रुद्राश्चाष्टादश बहिः

संव्यवस्थिता इत्येव ॥

तेषां नामानि वै शृणु ॥११९७

विजयस्त्वथ निःश्वासः
स्वयम्भूश्चाग्निवीरराट् ।
रौरवो मुकुटो विसर-
श्चन्द्रो बिम्बः प्रगीतवान् ११९८
ललितः सिद्धरुद्रश्च
सन्तानः शर्व एव च ।
परश्च किरणश्चैव
पारमेश्वर एव च ॥११९९॥

अग्निसहितो वीरराडिति द्वौ । एते च एतन्नामकस्य मुक्त्यवताराः शास्त्रावतारैर्विश्वमनुगृह्णानाः स्थिताः, अत एव दशाष्टादशभेदेन चैतदुच्यते ॥११९९॥

तदेवं ब्रह्माङ्गसकलादिशिवरुद्रावरणैश्चतुर्भिः परिवृतः

सादाख्यस्तु समाख्यातः
सकलो मन्त्रविग्रहः ।
सर्वकारणमध्यक्षः
सृष्टिसंहारकारकः ॥१२००॥

भुक्तिमुक्तिप्रदाता च
साधकानां क्रियावताम् ।

भवनामतः प्रभृति सदिति व्यपदेशप्रवृत्तेः सदाख्ये सदाशिवतत्त्वे भवो देवः सादाख्यः । स च सकलो मन्त्रमूर्तिरिति । वक्ष्यमाणनिष्कलमूर्त्यपेक्षया अध्यक्षः सर्वेषामधिष्ठाता सर्वदर्शी च । सर्वकारणत्वं सुस्पष्टयति स्रष्टीति । सृष्टिसंहारौ स्थितिविलयावप्युपलक्षयतः । साधकानामिति आराधकानां मुमुक्षूणां मुक्तिं सिषाधयिषूणां मुक्तिं, भुक्तिपूर्वां मुक्तिं तु क्रियावतामनुष्ठानपराणां संपादयति ॥

किंच

कोटयः सप्त मन्त्राणा-
मासने तस्य संस्थिताः॥१२०१॥

निवृत्ताधिकाराश्च अर्धचतस्रः प्रवृत्ताधिकाराश्च अर्धचतस्र इति याः सप्त मन्त्रकोटयः, ताः सर्वा अनेनाधिष्ठिता इत्यर्थः । ईश्वरभट्टारकेण त्वधिकारे प्रवृत्ता अर्धचतस्र एव अधिष्ठितास्तस्य

स्थूलभोगत्वादिति शेषः । अत एव प्रागीश्वरस्य आसनपद्मं सहस्रदलमुक्तम् ॥ १२०१ ॥

अस्य आसनं तु ततोऽपि विशिष्टमित्याह

आसनं लक्षपत्राढ्यं
चन्द्रकोट्ययुतप्रभम् ।

ईश्वरपद्मादप्यधिकदलमित्यर्थः ॥

तच्च पद्मं

वामाद्यैर्विभुपूर्वैश्च
पञ्चवक्त्रैस्त्रिलोचनैः ॥१२०२॥
ताराद्यैः शक्तिभेदैश्च
प्राग्दिशः परिवारितम् ।

वामाद्याः प्रागुक्ता एव इह परेण रूपेण स्थिताः, विभुपूर्वोक्तास्तु

'विभुर्ज्ञानी क्रिया चेच्छा वागीशी ज्वालिनी तथा ।
वामा ज्येष्ठा च रौद्री च सर्वाः कालानलप्रभाः ॥'(८।६६)

इति श्रीपूर्वे निर्दिष्टाः । ताराद्यास्तु शक्तयः प्रागुक्ताष्टात्रिंशत्कलारूपाः । तत्र वामाद्याः प्रागादिदिक्क्रमेण दलेषु मध्यान्ताः । विद्याद्यास्तु

तत्प्रातिलोम्येन मध्यादिप्राग्दलान्ताः। तदुक्तं श्रीपूर्वे

'वामा ज्येष्ठा.....................।' (८।६३)

इत्युपक्रम्य

'..........................भानुमार्गेण विन्यसेत्।

विभ्वादिनवकं चान्यद्विलोमात्परिकल्पयेत् ॥' (८।६५)

इति। ताराद्यास्तु प्रागादिक्रमेणैव न्यस्ता भावनीयाः ॥

अस्य च देवस्य

ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्ति-
र्वामे दक्षिणतः स्थिते ॥१२०३॥

पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति न्यायात् ज्ञानशक्तिर्दक्षिणे क्रियाशक्तिर्वामे इति ज्ञेयम् ॥

किंच

इच्छाशक्तिः परा देवि
यया सर्वमधिष्ठितम्।
उत्पत्तिस्थितिसंहारां-
स्तिरोभावमनुग्रहम् ॥१२०४॥
यया करोति देवेशः
सर्वदा सर्वमध्वनि।

तस्योत्सङ्गगता सा तु
नित्यं चैवात्मवर्तिनी ॥१२०५॥

परेति ज्ञानक्रियापेक्षया। अधिष्ठितं व्याप्तम्। सर्वमिति सृष्ट्यादिपञ्चकविशेषणम्। सर्वदेति

'तदेवं व्यवहारेऽपि प्रभुर्देहादिमाविशन् ।
भान्तमेवान्तरर्थौघमिच्छया भासयेद्बहिः ॥' (१।६।७)

इति प्रत्यभिज्ञोक्तनीत्या देहाद्याविष्टश्चिदात्मा महेश्वरस्तदर्थावभास-तत्स्थिति-तच्चर्वण-तत्संस्कारावस्थापन-तत्प्रकाशमयत्वापादनैर्हि प्रतिक्षणं जगतः पञ्च कृत्यानि करोति। उत्सङ्गगतेति आकृतिमत्त्वे आत्मशिवस्य ॥ १२०५ ॥

तत्कथं सदाशिवस्योक्तमिति तत्संख्यामाह

सा चेच्छा देवदेवस्य
शिवस्य परमात्मनः ।
स एवापररूपेण
पञ्चमन्त्रमहातनुः ॥१२०६॥
इच्छारूपधरः श्रीमान्
देवदेवः सदाशिवः ।

यतः शिव एव अपररूपेण सदाशिवः, अत इच्छा अस्य शक्तिरुक्तेत्यर्थः। पञ्चभिरीशानादिब्रह्मभिर्मन्त्रैर्महती विश्वव्यापिका महामाहात्म्या च तनुर्यस्य। शिवस्य अनुग्रहार्थमेतदपररूपग्रहणं स्वस्वातन्त्र्यादित्याह इच्छारूपधर इति। अत एव अयं सदेत्याकृतिपरिग्रहापरिग्रहयोः शिव इवेति कृत्वा सदाशिव उच्यते। श्रीमान् ज्ञानदीप्त्यतिशययुक्तः॥

अत्र च

शक्तयस्तस्य याः प्रोक्ताः

वामाद्याः॥

तथा वै मन्त्रनायकाः॥१२०७॥

आवरणचतुष्टयस्थाः॥ १२०७॥

एते सर्वे

एकैकं परितो देवि
पद्मैरर्बुदकोटिभिः।
तथा खर्वनिखर्वैश्च
प्रतिरूपैर्महाबलैः॥१२०८॥

विद्यारूपैः स्वरूपाढ्यै-
रप्रमेयगुणान्वितैः ।
सर्वलक्षणसंपन्नैः
सर्वाभरणभूषितैः ॥ १२०९ ॥
हास्यलास्यविलासाढ्यै-
र्भ्रूक्षेपोन्मदविभ्रमैः ।
चन्द्रकोटिशतप्रख्यैः
प्रस्रवद्भिरिवामृतम् ॥१२१०॥

परिवृता इत्यर्थः । एकैकमिति क्रियाविशेषणम् । पद्मार्बुदादयो वक्ष्यमाणसङ्ख्याविशेषरूपाः । प्रतिरूपैरिति मुख्यसदृशैः । बलं ज्ञानक्रियासामर्थ्यम् । रूपमाकृतिसौन्दर्यं स्वरूपं च । गुणाः सर्वज्ञत्वादयः । लक्षणानि ज्ञानयोगैश्वर्याणि । सर्वेण आभरणेन भूषितैः । अशेषविश्वात्मभिः परानुग्रहप्रवणतया नित्यप्रमुदितत्वेन हास्यलास्यादियुक्तत्वम् । अत एव हेलामात्रेण परानुग्रहसंपत्तेर्भ्रूक्षेपेणोद्गतो मदो येषु तादृशा विभ्रमा विलासा येषां तैर्विद्यावृन्दैः परिवृता इति सङ्गतिः ॥ १२१० ॥

अतश्च अत्र

ताभिः सार्धं सदा रुद्राः
प्रक्रीडन्तीच्छया प्रभोः ।
पुरवरैः सर्वतोभद्रै-
श्चन्द्रकोटिसमप्रभैः ॥१२११॥

ताभिर्विद्याभिः क्रीडन्ति परानुग्रहायैव विहरन्ति पुरवरैरुपलक्षिताः ॥ १२११ ॥

त एते सर्वे

मायाधर्मविनिर्मुक्ता
निर्मला विगतज्वराः ।
अधिकारं प्रकुर्वन्ति
सर्वज्ञामोघशक्तयः ॥१२१२॥

मायाया धर्मश्चित्स्वरूपावरणं, तेन विनिर्मुक्ताः। यद्यपि परमशिवापेक्षया एषां सङ्कुचितत्वं महामायाकार्यं पाशेनास्ति, तथापि मायाप्रमातृवत्सङ्कोचमया न भवन्ति । अत एव च निर्मला मायानावृताः । सङ्कोच एव हि पुंसामाणवमलमित्युक्तप्रायम् । अत एवैते विगतज्वराः सर्वस-

न्तापरहिताः । एवमपिच अनुग्राह्यानुग्रहाय शिवेन नियतिकालाधिकारवशानुबद्धाः स्थापिताः । सर्वज्ञाश्च ते, अमोघशक्तयश्च त इति समासः ॥

किंच

अधिकारक्षये शान्ता
जायन्ते सर्वगाः शिवाः ।

शान्ता निवृत्तमहामायाकृततावन्मन्त्राख्याः, तथा व्यापकशिवैकीरूपा भवन्तीत्यर्थः ॥

इत्थं च

परप्रेर्याः पुनर्भूयो
न भवन्ति कदाचन ॥१२१३॥

महासंसारतः सदाशिवान्ते विश्वत्र शून्यातिशून्यपदमासे ये अविदिततत्त्वास्ते महासृष्टौ भूयः सृज्यन्ते यथैकादशे दर्शयिष्यते । एते तु भगवन्तो मुच्यन्त एवेति पुनःशब्दस्यार्थः ॥

उपसंहरति

सुशिवावरणं ख्यातं
मन्त्रगर्भं वरानने ।

मन्त्रा आसनगता आवरणगताश्च गर्भे यस्य तदेतत्सुशिवस्य सदाशिवभट्टारकस्य संबन्धि आवरणं भुवनमित्यर्थः । अथच परिपूर्णज्ञान-शालिव्यतिरेकेण अन्येषां परपदावारकत्वादेव तानि आवरणानीत्युच्यन्ते ॥

अथ

बिन्द्वावरणमूर्ध्वेऽत-
श्चन्द्रकोटिसमप्रभम् ॥१२१४॥

बिन्दुतत्त्वस्थानव्याप्तिरूपमावरणं बिन्द्वा-वरणम् ॥ १२१४ ॥

तत्र पद्मं महादीप्तं
दशकोटिसमन्वितम् ।
तत्र पद्मे स्थितो देवः
शान्त्यतीतो महाद्युतिः ॥१२१५
पञ्चवक्त्रो विशालाक्षो
दशबाहुस्त्रिलोचनः ।
तडित्सहस्रपुञ्जाभः
स्फुरन्माणिक्यमण्डितः ॥१२१६

अशेषं यद्विश्वं, तदिह प्राप्तमहाविकासदीप्तियोगोत्कृष्टत्वान्माणिक्यम् ॥ १२१६ ॥

किंच

निवृत्तिश्च प्रतिष्ठा च
विद्या शान्तिस्तथैवच ।
परिवारः स्मृतस्तस्य
शान्त्यतीतस्य सुव्रते ॥१२१७॥

प्रागुक्तं कलाचतुष्टयमेव अशेषविश्वाध्वगर्भं परशक्तिरूपतया स्थितमस्य देवस्य परिवारः ॥

किंच

तस्य वामे तु दिग्भागे
शान्त्यतीता व्यवस्थिता ।

एताश्च

पञ्चवक्त्राः स्मृताः सर्वा
दशबाह्विन्दुशेखराः ॥१२१८॥

तदेवं

बिन्दुतत्त्वं समाख्यातं
पुरकोट्यर्बुदैर्वृतम् ।

मन्त्रमन्त्रेशतदीशपरिवारसंबन्धिभिः । एष च शान्त्यतीत ईश्वरभट्टारकपरव्याप्तिरूपः । यद्वक्ष्यति

'आभिः कलाभिः संयुक्तो ध्यातव्यो बिन्दुरीश्वरः ।'
(१२।१५४)

इति । योजनिकाग्रन्थेऽप्युक्तं

'...............बिन्दुश्चैवेश्वरः स्वयम् ।' (४।२६४)

इति । अस्मिन्हि अध्वनि स्थूलसूक्ष्मादिभेदेन मन्त्रदेवतादीनां स्थितिरित्युक्तप्रायम् ॥

एतद्बिन्द्वावरणमुक्त्वा, अर्धचन्द्राद्यावरणमप्याह

अर्धचन्द्रस्तदूर्ध्वे तु
तदूर्ध्वे तु निरोधिका ॥१२१९॥

अत्र भुवनान्याह

एते द्वे तु महास्थाने
पञ्चपञ्चकलान्विते ।

कला देवताः ॥

तत्र

ज्योत्स्ना ज्योत्स्नावती कान्तिः
सुप्रभा विमला शिवा ॥१२२०

अर्धचन्द्रे स्थिता ह्येता
निरोधिन्यां शृणु प्रिये ।
रुन्धनी रोधनी रौद्री
ज्ञानबोधा तमोपहा ॥१२२१॥

विमलाया विशेषणं शिवेति। अर्धचन्द्रपदस्य प्रकाशाह्लादप्रकर्षात्तच्छक्तीनां तथोचितनामानि। निरोधिनीपदस्यापि निरोधहेतुत्वाद्रुन्धनी रोधनी रौद्रीति तिस्रः शक्तयः। प्रबुद्धानां तु निरोधनिवृत्तौ ज्ञानबोधा तमोपहेति शक्तिद्वयमूर्ध्वप्रवेशदातृत्वादेवमभिधानम् ॥१२२१॥

अत्र पूर्वोक्तं मात्राविभागं स्मारयति

अर्धमात्रः स्मृतो बिन्दुः
स्वरूपश्च चतुष्कलः ।
तस्याप्यर्धमर्धचन्द्र-
स्त्वष्टांशश्च निरोधिका ॥१२२२॥

'ह्रस्वं दीर्घं प्लुतं सूक्ष्ममतिसूक्ष्मं······ ।' (६।५)

इत्येतद्ग्रन्थनिर्णयावसर एवैतन्निर्णीतं यथा यावद्यावन्मन्त्रोच्चार ऊर्ध्वोर्ध्वं पदमाश्रयति, ता-

वत्तावद्वाच्यवाचकगता स्थूलरूपता निवर्तते, सूक्ष्मसूक्ष्मतरादिरूपता च अभिव्यज्यमाना विश्रान्तिप्रकर्षं ददाति यावदुन्मनापरतत्त्वात्मनि पर्यन्ते सर्वोपाधिप्रशान्त्या चिदानन्दघनस्वच्छन्दभैरवरूपावेशो भवतीति। तदेवेह परमेश्वरेण स्मारितं यथा भुवनशुद्ध्यवसरे सूक्ष्मतरसूक्ष्मतमादिरूपा मान्त्री व्याप्तिरनुसरणीया गुरुभिः। एवमुत्तरत्रापि स्वयमनुसर्तव्यम् ॥

निरोधिन्याः स्वरूपं निर्वक्ति

निरोधयति देवान्सा
ब्रह्माद्यांस्तु वरानने ।

का तु कथा सामान्यजन्तूनाम् ॥

यत एवं, तेनैषा

निरोधिनीति विख्याता

अतश्च पूर्वोक्तकरणबन्धव्याप्त्यनुसरणपुरःसरमन्त्रोच्चारयुक्त्या

तां भित्त्वा तु वरानने॥१२२३॥

सादाख्यपरभावेन
पञ्चमन्त्रमहातनुः ।

लभ्यत इति शेषः । सादाख्यदेव इत्यर्थः । परभावेनेति प्रागुक्तो यः, स एव अनेन सूक्ष्मेण रूपेणेत्यर्थः ॥

तस्य स्थानं रूपं च निरूपयति

तस्योर्ध्वे तु स्मृतो नादः
स किञ्जल्करजःप्रभः ॥१२२४॥
महद्भिः पुरुषैर्व्याप्तः
सूर्यकोट्ययुतप्रभैः ।

तस्येति निरोधिकावरणस्य । नाद इति समस्तवाचकाभेदमयपरामर्शसतत्त्वः श्रीसदाशिव एव पररूपः । किंजल्करजःप्रभ इति दीप्त्यतिशययुक्तः । महद्भिः पुरुषैरिति मन्त्रमहेश्वरभूमेः प्रभृति उत्तरोत्तरं तारतम्येन स्थितैः ॥

किंच अत्र

तेषां वै नायिका वक्ष्ये
भुवने पञ्चसङ्ख्यया ॥१२२५॥

तेषां महतां पुरुषाणां मध्ये नायिकाः प्रधानभूता देवताः। भुवन इति अस्मिन् नादावरणं गते भुवनपञ्चक इत्यर्थः ॥ १२२५ ॥

ता आह

इन्धिका दीपिका चैव
रोचिका मोचिका तथा।
ऊर्ध्वगा तु समाख्याता
कला त्वेषा तु पञ्चमी ॥१२२६॥

दीप्त्यतिशयादासामीदृंशि नामानि। पञ्चमीति एतासां मध्ये प्रधानभूता ॥ १२२६ ॥

किंच

तस्मिन्पद्मं सुविस्तीर्णं

तस्मिन्निति ऊर्ध्वगशक्तिधाम्नि। सुविस्तीर्णमिति प्रकृतापेक्षया ॥

तत्र च

ऊर्ध्वगेशः स्थितः प्रभुः।

ऊर्ध्वगाख्याया नादान्तात्मनः शक्तेरीशोऽधिष्ठाता ॥

सच

चन्द्रार्बुदप्रतीकाशः
पञ्चवक्त्रस्त्रिलोचनः ॥१२२७॥
चन्द्रार्धशेखरः शान्तो
दशबाहुर्महातनुः ।
इन्धिकादिवृतो देवः
शूलपाणिर्जटाधरः ॥१२२८॥

शान्त इति नादपर्यन्तविश्वोपशमात् । जटाधरत्वादिकं प्राग्वत् ॥ १२२८ ॥

किंच

ऊर्ध्वगा तु कला तस्य
नित्यमुत्सङ्गगामिनी ।

इयदन्ता सदाशिवतत्त्वस्य व्याप्तिः । एवमत्र सादाशिवे तत्त्वे सुशिवबिन्द्वर्धचन्द्रनिरोधिकानादनादान्तरूपाणि पञ्च आवरणानि । तत्र सुशिवावरणे सदाशिवः, वक्त्राङ्गैकादशिका, सकलाद्यष्टकं, ओङ्कारादिशिवदशकं, विजयादिरुद्राष्टादशकमिति श्रीसदाशिवेन सह आवरण-

देवता अष्टचत्वारिंशत् । आसनपद्मगतास्तु वामाद्या नव, विश्वाद्या नव, ताराद्या अष्टात्रिंशदिति षट्पञ्चाशत् ज्ञानक्रिये पार्श्वगते इच्छा उत्सङ्गस्थेति सप्तोत्तरशतमत्र देवतानाम् । बिन्द्वावरणे शान्त्यतीतेशः, शान्त्यतीता, निवृत्त्याद्याश्चतस्र इति षट् देवताः । अर्धचन्द्रावरणे तु ज्योत्स्नादिशक्तिपञ्चकम् । निरोधिन्यां रुन्धन्यादिशक्तिपञ्चकम् । ततो नादभट्टारकः । ततो नादान्तपदे इन्धिकाद्याश्चतस्र ऊर्ध्वगेश्वर ऊर्ध्वगा चेति षट् । एवमत्र सदाशिवतत्त्वे सत्रिंशच्छतं देवतानाम् ॥

अथ शक्तितत्त्वे भुवनेशानादिशति

ततः सुषुम्णाभुवनं
सुषुम्णा तत्र संस्थिता ॥१२२९॥

सुषुम्णाख्या देवता, यदधिष्ठानान्मध्यनाडी सुषुम्णेत्युच्यते ॥ १२२९ ॥

नच असावेव स्थिता, अपितु तत्प्रभुः

सुषुम्णेशः स्थितस्तत्र
चन्द्रकोट्ययुतप्रभः ।

दशबाहुस्त्रिनेत्रश्च
श्वेतपद्मोपरिस्थितः ॥१२३०॥
शशाङ्कशेखरः श्रीमा-
न्पञ्चवक्त्रो महातनुः ।

किंच

इडा च पिङ्गला चैव
वामदक्षिणतः स्थिते ॥१२३१॥
सुषुम्णा तु वरारोहे
तुषारकणधूसरा ।
श्वेतपद्मकरा देवी
पद्ममालाविभूषिता ॥१२३२॥
पञ्चवक्त्रा सुशोभाढ्या
त्रिनेत्रा शूलधारिणी ।
तस्योत्सङ्गगता देवी
ध्यातव्या साधकादिभिः॥१२३३॥

तुषारधूसरा त्विति तुशब्दात् इडापिङ्गले श्यामलोहिते इति तन्त्रान्तराज्ज्ञातव्यम् १२३३

एषा सुषुम्णा विश्वव्यापिनीत्याह

ग्रथितस्तु तया सर्व-
स्त्वध्वायमध ऊर्ध्वगः ।

ग्रथित उम्भितो व्याप्तः अधः अनन्तान्तः, ऊर्ध्वे शिवतत्त्वान्तः । सर्वोऽध्वेति शारीरो बाह्यश्च ॥

अतश्च विश्वव्यापकसुषुम्णादिशक्तिभित्ति-माश्रितो नादस्तदधःप्रसरणमार्गेण अधस्तनं सर्वमध्वानमधिष्ठितं मूलभूत ऊर्ध्वप्रसरणेन विभिद्य, नादान्तभूमिमारुह्य, ब्रह्मबिलात्मनि शक्तितत्त्वे लीयते इत्याह

नाड्याधारस्तु नादो वै
भित्त्वा सर्वमिदं जगत् ॥१२३४॥
अधःशक्त्या विनिर्गत्य
यावद्ब्रह्माणमूर्ध्वतः ।
नाड्या ब्रह्मबिले लीन-
स्त्वव्यक्तध्वनिरक्षरः ॥१२३५॥
नदते सर्वभूतेषु
शिवशक्त्या त्वधिष्ठितः ।

नाडिः सुषुम्णा आधारो यस्य । भित्त्वेत्यत्र करणमध इत्युदयस्थानादुत्थिता क्रमेणारोहन्ती शक्तिः । ऊर्ध्वेत इत्यूर्ध्वशक्त्या पूर्वोक्तप्रयोगतः स्पष्टीभूतया, ब्रह्मबिलान्तं निर्गत्य तत्रैव तया नाड्या सह लीनः श्लिष्टो भवति । सापि हि नाडी तदन्तेति तत्रैव श्लिष्टा शक्तिद्वययोगाच्च नादस्यानच्कस्य द्विकुब्जरूपत्वात् । स च नादो

'नादाख्यं यत्परं बीजं सर्वभूतेष्ववस्थितम् ।'

इत्याम्नायान्तरोक्तनीत्या सर्वभूतेष्वव्यक्तध्वनिरूपः, अत एव अक्षरः अविचलत्स्वरूपो नदन् वक्ष्यमाणघोषादिपरामर्शमयत्वेन स्थितः । यद्यपि ब्रह्मबिललीन इत्युक्तस्तथापि लयोऽस्य सूक्ष्मतररूपेण शक्तिस्फुरत्तात्मना अवस्थानमत एव शिवशक्त्या त्वधिष्ठित इत्युक्तं, नत्वत्यन्तं नाश इत्यक्षर इत्युचितैवोक्तिः ॥

यत एवंविधा नादस्य व्याप्तिरतः

एवं ज्ञात्वा वरारोहे
शोधयेत्तं शिवाध्वरे ॥१२३६॥

ततो ब्रह्मबिलं ज्ञेयं
रुद्रकोट्यर्बुदान्वितम् ।
तत्र ब्रह्मा परो ज्ञेयः
शशाङ्कशतसप्रभः ॥१२३७॥
दशबाहुस्त्रिनेत्रश्च
पञ्चवक्त्रेन्दुशेखरः ।
त्रिशूलपाणिर्भगवा-
ञ्जटामुकुटमण्डितः ॥१२३८॥

ब्रह्मबिलं नाम आवरणमन्तरिव बहिर्भुवना-श्रयत्वेनापि स्थितम्। यद्यपि सार्धास्तिस्रः कोट्यो मन्त्राणामुक्तास्तथापि तत्परिवारस्य असङ्ख्यत्वा-दत्रापिच तेषां सूक्ष्मतमेन रूपेण अवस्थितत्वा-द्रुद्रकोट्यर्बुदान्वितमित्युक्तम् । पर इति प्रागु-क्ताद्ब्रह्माण्डगतात्स्थूलाद्बुद्धितत्त्वगताच्च सूक्ष्मा-दुत्कृष्टः, अत एव शाक्तत्वादयं सितो दशबा-ह्वादिरूपश्च ॥ १२३८ ॥

किंच

ब्रह्माणी तु परा शक्ति-
र्या सा मोक्षपथे स्थिता ।

द्वारं या मोक्षमार्गस्य
रोधयित्वा व्यवस्थिता ॥१२३९॥
मोक्षमार्गप्रदात्री च
ब्रह्मोत्सङ्गे च संस्थिता।

परेत्यर्थात्। मोक्षपथे

'............शैवी मुखमिहोच्यते।' (वि० भै० २०)

इति स्थित्या ऊर्ध्वोन्मुखशक्तिमार्गे। अतश्च अज्ञानिनः प्रति तदेव शक्तिपथात्मकं मोक्षद्वारमीश्वरेच्छया रुन्धाना स्थिता, ज्ञानिनः प्रति मोक्षमार्गं प्रददाति तच्छीला ॥

यतो ब्रह्माणी एवंविधा, अतः प्रोक्तमन्त्रोच्चारक्रमेण

तां भित्त्वात्र वरारोहे
गन्तव्यमूर्ध्वतः प्रिये ॥१२४०॥

अत्रेति शक्तितत्त्वे यदूर्ध्वं शक्तिव्यापिनीसमनाधाम, तत्रेत्यर्थः ॥ १२४० ॥

अथ

अत ऊर्ध्वं स्थिता शक्तिः
प्रसुप्तभुजगाकृतिः।

आधारो भुवनानां सा
तां प्रवक्ष्यामि सुव्रते ॥१२४१॥

शक्तिरिति शक्तितत्त्वगतशक्त्यावरणम् । सा च प्रसुप्तभुजगस्य इव आकृतिर्यस्या इत्यनेन ब्रह्मबिलान्तमशेषमान्तरमुन्मिषितरूपत्वाद्विषमूर्छितमिव कृत्वा निःस्पन्दरूपकुण्डलाकारतया स्थिता । सा च आन्तरेण क्रमेण ब्रह्मरन्ध्रोपरि त्वग्भूमिकां निविष्टा । आधार इयमेव अध ऊर्ध्वं च व्याप्य विश्वं धारयन्ती आधारशक्तिरित्यर्थः । तां प्रवक्ष्यामीति तत्रस्थानि भुवनानि अधिष्ठातृदेवताद्वारेण वच्मीत्यर्थः ॥ १२४१ ॥

तत्र

सूक्ष्मा चैव सुसूक्ष्मा च
तथा चान्यामृतामिता ।

शक्तिभूमेः सूक्ष्मत्वाह्लादकत्वापरिच्छिन्नत्वयोगात्तद्देवतानां तादृश्येव नामानि ॥

एतासां च

व्यापिनी मध्यतो ज्ञेया

एता एव तु

शेषाः पूर्वादितः क्रमात् ॥१२४२॥

सर्वाश्च एताः

पञ्चवक्रास्त्रिनेत्राश्च

सुतेजस्का महाबलाः ।

तदित्थं

शक्तितत्त्वं समाख्यातं

अत्र च सौषुम्णावरणे सुषुम्णा, तदीश्वरः, इडापिङ्गले चतस्रो देवताः, ब्रह्मबिलावरणे ब्रह्मा ब्रह्माणीति द्वे, शक्त्यावरणे सूक्ष्मादिदेवतापञ्चकमित्येकादश शक्तितत्त्वे देवताः ॥

यच्च प्रागस्फुटेदन्ताहन्तासामानाधिकरण्याभासात्सदाशिवतत्त्वं ज्ञानशक्तिप्रधानमुक्तं, तत् तदासूत्रकेच्छाशक्तिप्रधानं शक्तितत्त्वं विना न घटते। नहि किञ्चिदुच्छूनतारूपान्तरासूत्रणां विना कस्याप्युदय इति सदाशिवतत्त्वस्य भित्तिभूतं शक्तितत्त्वमुक्तम् । तदपि शक्तिरूपत्वात्स्वाश्रयमपेक्षते इति इयतः शक्तितत्त्वान्तस्य विश्वस्य यदाश्रयस्तच्छिवतत्त्वमु-

क्रम् । तच्च शक्त्यन्ताध्वोत्तीर्णं, तदारोहक्रमेणैव प्राप्यमित्थं च उपलभ्यतां नातिक्रामतीति तत्रापि अतिसुसूक्ष्मतया भुवनस्थितिं वक्तुमाह

शिवतत्त्वं शृणु प्रिये ॥१२४३॥
पुरश्रेष्ठैरनेकैस्तु
समन्तात्परिवारितम् ।
हेमप्राकाररचितं
रत्नमाणिक्यमण्डितम् ॥१२४४॥
अशेषभोगसम्पन्नं
सर्वकामगुणोदयम् ।

धाराधिरूढे अत्रापि शिवतत्त्वे हेमप्राकारादिव्यवस्थेत्यहो वत अख्यातेर्महिमा। एवं च अभिद्धदियत्पर्यन्तातिसुसूक्ष्मस्थित्या पृथिव्यादीनां व्याप्तिरिति चिदानन्देच्छाज्ञानक्रियाख्यमेव शक्तिपञ्चकं गुणप्रधानताद्याभासनवैचित्र्येण सप्तपञ्चकतत्त्वाभासरूपतया यथोत्तरमाश्यानीभावप्रकर्षाद्भूतपञ्चकान्तेन रूपेण

स्फुरति । भूतपञ्चकमपि यथोर्ध्वं सूक्ष्मसूक्ष्मतराद्याभासवैचित्र्येण प्रोक्तशक्तिपञ्चकात्मकेन गलिताद्वयानीभावात्मना पूर्णेन रूपेण विकसतीति पञ्चशक्तिसामरस्यमयं परमशिवतत्त्वमेव इत्थं

'स्थूलसूक्ष्मस्वरूपेण तदेकं संव्यवस्थितम् ।' (४।२९५)

इत्युक्तयुक्त्या विश्वात्मना अवस्थितम् । अतस्तत्र तत्र पदे शिवरूपतया विश्वावभासवत्त्वेऽपि तथानवभासात्मकाज्ञानबन्धविनिवर्तनं दीक्षाज्ञानक्रमेण क्रियत इति शिक्षयति परमेश्वरः । सर्वकामगुणोदयमिति सर्वेषामत्युत्तमभोगरूपाणां कामानां गुणानां च सर्वज्ञत्वादीनामुदयो यत्र यतश्चेति योज्यम् ॥

किंच

भुवनानि प्रवक्ष्यामि
तत्रैव संस्थितानि तु ॥१२४५॥

तानि च अधिष्ठातृमुखेन आह

व्यापकं व्योमरूपं च
अनन्तानाथनाश्रितम् ।

कारणानां पञ्चकं च
शिवतत्त्वे व्यवस्थितम् ॥१२४६॥

अनन्तेति त्रयस्य समाहारः ॥१२४६॥

किंच

तत्र पद्मं सुविस्तीर्ण-
मनन्तानन्तसम्भवम् ।

सुविस्तीर्णं प्रोक्तसर्वपद्मापेक्षया। समनन्तरप्रोक्तानन्तादित्येतदावरणात्प्रभृति अनन्तस्य अशेषविश्वस्य अनन्तमध्यानन्तान्तस्य सम्भवो यतः। अत एव प्रागनन्तासनमित्यनन्ताद्यनन्तमध्यानन्तान्तमासनमनन्तासनमित्यस्माभिर्व्याकारीति युक्तमुत्पश्यामः ॥

तस्य पद्मस्य मध्यस्थो
देवश्चायमनाश्रितः ॥१२४७॥

देवो द्योतनादिरूपः, न किञ्चिद्भुवनाध्ववर्ति समाश्रितोऽपितु सर्वैर्भुवनेशैराश्रितः ॥

स च

पञ्चवक्त्रधरः शान्तः
सर्वज्ञः परमेश्वरः ।

दशबाहुर्महादीप्तः
सृष्टिसंहारकारकः ॥१२४८॥
सर्वानुग्रहकर्ता च
प्रणतार्तिविनाशनः ।
भुक्तिमुक्तिप्रदाता च
सूर्यकोट्यर्बुदप्रभः ॥१२४९॥
स्फुरन्मुकुटमाणिक्यः
समन्तादुपशोभितः ।
दिव्याम्बरधरो देवो
दिव्यगन्धानुलेपनः ॥१२५०॥
पद्मासनोन्नतोरस्कः
शशाङ्ककृतशेखरः ।
आबद्धमणिपर्यङ्क-
श्चामरोत्क्षेपवीजितः ॥१२५१॥
रुद्रकोट्यर्बुदानीकैः
समन्तादुपशोभितः ।

शान्त इति शक्त्यावरणपर्यन्तगतस्य भेद-

संस्कारस्यापि प्रशमात् । पञ्चवक्त्रादित्वं प्राग्वत् । सृष्टिसंहारौ स्थितिविलयावप्युपलक्षयतः । सर्वेति यस्य यस्य अनुग्रह आयाति, तत एव प्रणतार्तिविनाशन इति । एतत्प्राग्वत्साधकाभिप्रायेण । एतदेव भुक्तिमुक्तीत्युक्त्या व्यक्तीकृतम् । उन्नतोरस्को महोत्साहः ॥

किंच अत्र

व्यापिनी व्योमरूपा चा-
नन्तानाथा त्वनाश्रिता ॥१२५२॥
पञ्चवक्त्रा महावीर्या
दशबाह्विन्दुशेखराः ।
त्रिनेत्राः शूलहस्ताश्च
कारणैश्च समन्विताः ॥१२५३॥
पूर्वाद्युत्तरपर्यन्ता
एताश्चैव व्यवस्थिताः ।

कारणैरिति एतैरेव व्यापिनीप्रभृतिभिः सम्यगन्वितास्तदभिन्ना इत्यर्थः । एता इत्यनाथान्ताश्चतस्रः ॥

पञ्चम्याः स्थितिमाह

अनाश्रितो मध्यगस्तु
संस्थितः प्रभुरव्ययः ॥१२५४॥
अनाश्रितकला देवी
तस्योत्सङ्गे च संस्थिता ।

एवमाचक्षाणस्य अयमाशयः—यच्छक्तिसम्बन्धादेव सर्वे शक्तिमन्तस्तत्तत्स्वकार्यं संपादयन्ति, अतश्च परमशिवपदमपि प्रस्फुरच्छक्तिस्फाररसमेव इह उपेयं, नतु शान्ताशेषशक्तिकम् । यस्तु शान्तव्यपदेशोऽत्र, स भेदप्रशमादिति ॥

उपसंहरति

एवं वै शिवतत्त्वं तु
कथितं तव सुन्दरि ॥१२५५॥

तदेतत्

शोधयित्वा ततश्चोर्ध्वं
शक्तिश्चैव परा स्मृता ।

समना नाम सा ज्ञेया

ततः शिवतत्त्वादूर्ध्वं स्वक्षोपस्थव्यापिनीपदावस्थितानाश्रितभट्टारकापेक्षया तत्पदविश्रान्त्या ज्ञातव्या। एषा च सह मनसा सुसूक्ष्मतमेन संवेदनेन वर्तते नतु संविदि त्रिभूमिकामात्रेति कृत्वा समना। यदुक्तं प्राक्

'समनं क्रमविज्ञान.....................।'

इति॥

अत ऊर्ध्वं मननव्यापारो नास्तीत्याह

मनश्चोर्ध्वं न जायते ॥१२५६॥

एषा च समना

परिपाट्या स्थितानां तु
पृथिव्यादिशिवावधौ।
सर्वेषां कारणानां च
कर्तृभूता व्यवस्थिता ॥१२५७॥

सर्वेषामित्यनन्ताद्यनाश्रितान्तानाम्॥१२५७॥

अतश्च इयं

बिभर्त्यण्डान्यनेकानि
शिवेन समधिष्ठिता।

'पृथग्द्वयमसङ्ख्यातमेकमेकं पृथग्द्वयम् ।' (२।५०)
इति श्रीमालिनीविजयोक्तनीत्या ब्रह्माण्डप्रकृत्यण्डात्मकमण्डद्वयमसङ्ख्यातं मायाण्डशक्त्यण्डद्वयं तु एकैकरूपमिति कृत्वा एषा शक्तिरनेकानि अण्डानि अन्तःकृत्वा स्थितेति तच्छास्त्रप्रक्रियापि अत्र उररीकृतैव ॥

शक्तित्वादेव चैषा शिवेन सम्यगभेदव्याप्त्या अधिष्ठितेति यदुक्तं, तत्स्फुटयति भाविपटलाथैंकीकारयुक्त्या

तत्रारूढस्तु कुरुते
शिवः परमकारणम् ॥१२५८॥
सृष्टिस्थितिसमाहारं
तिरोभावमनुग्रहम् ।

आरूढ इत्यशेषविश्वभावासूत्रणेन भित्तिकल्पमननमात्रात्मकैतच्छक्तिभूमिकां स्वामुल्लास्येत्यर्थः । परमकारणमिति परमशिवः ॥

स हि

हेतुकर्ता महेशानः
सर्वकारणकारणम् ॥१२५९॥

सर्वेषां ब्रह्माद्यनाश्रितान्तानां पृथिव्यादिबीजान्तानामपि तेनैव तत्तद्भूमिकाग्रहणात् तथावभासितानां कारणानां कारणं स्वातन्त्र्यात्स्वभित्तावुल्लासक इत्यर्थः। तथा महानीश्वरस्तेषां तत्तदुचितविभवप्रदत्वेन सर्वातिशायी। कर्तेति स्वतन्त्रः। हेतुरिति तेषामेव स्वे स्वे कर्मणि योजनप्रवर्तकं निमित्तम्॥ १२५९॥

किंच

समना नाम या शक्तिः
सा तस्य करणं स्मृतम्।

स्वशक्त्यैव विश्वमाभासयतीत्यर्थः॥

यतः

तयाधितिष्ठेद्देवेशो
ह्यधःकारणपञ्चकम्॥१२६०॥

तया स्वमननशक्त्या अनाश्रितादिव्याप्यन्तं सदाशिवाद्यशेषकारणत्वात्कारणपञ्चकमधितिष्ठेत् तदनुप्राणनतया स्वकार्यसामर्थ्ययुक्तं कुर्यात्। तथाच शिव एव पररूपोऽनाश्रितादिरूपतां गृह्णाति। तथा तदीया परा शक्तिरप्यनाश्रितादिशक्तिरूपतया स्फुरति॥ १२६०॥

तत्र तत्कारणपञ्चकमध्यात्प्रधानभूतस्य

अनाश्रितस्य देवस्य
कारणं सेयमाश्रिता ।

परमेश्वरेण स्वशक्त्या आभास्यमानः अनाश्रितभट्टारकादिः परिग्रहवर्तिस्वस्वशक्तिसहित एव आभास्यते । अतस्ता एव देव्यः अनाश्रितादीनां स्वकार्यकारणतां भजन्ते ॥

तच्च एतच्छक्तियुक्तः

स वै प्रेरयते भूय-
स्त्वनाथं तु जगत्पतिम् ॥१२६१॥

भूय इत्यस्येदमाकूतं—यत्परमशिव एव गृहीतानाश्रितभूमिको द्वितीयामिमां प्रेरणां करोति ॥ १२६१ ॥

इत्थमेव च

अनाथश्चाप्यनन्तेश-
मनन्तो व्योमरूपिणम् ।
व्योमव्यापी महादेवो
व्यापिनं बोधयेत्प्रभुम् ॥१२६२॥

एते च प्रोक्तस्वशक्तिसहिता एव प्रेरकाः प्रेर्याश्च ॥ १२६२ ॥

किंच

व्यापिनी करणं तस्य
कर्ता वै व्याप्यसौ प्रभुः ।

कर्तृत्वमेतदीयं कर्मप्रदर्शनेन अभिव्यनक्ति

कर्मरूपा स्थिता माया
यदधः शक्तिकुण्डली॥१२६३॥

पूर्वोक्तकुण्डलाकारतया अशेषविश्वगर्भा शक्तिः शक्तिकुण्डलिनी, मायेत्यशेषासूत्रणादेतदन्तोत्थापनभित्तिभूतत्वान्महामायारूपा, कुण्डलीति च्छान्दसत्वात्, यत् यस्मात् एतदीयक्रियाशक्तिव्यापकत्वात् कर्मरूपा स्थिता तेषां भगवानेतदाभासकत्वेन कर्ता सन् कर्मीभूतः। यथोक्तं प्रत्यभिज्ञायां

'आत्मानमत एवायं ज्ञेयीकुर्यात्पृथक्स्थिति।
ज्ञेयं नतु तदौन्मुख्यात्खण्ड्येतास्य स्वतन्त्रता ॥'१।(५।१५)

इति। तथा

'कर्तृकर्मत्वतत्त्वैव कार्यकारणता ततः।' (२।४।२)

इति। स्पन्देऽपि

'अवस्थायुगलं चात्र कार्यकर्तृत्वशब्दितम् ।' (१।१४)
इति ॥ १२६३ ॥

न केवलमसौ महामायात्मा शक्तिस्तस्य कर्मतया स्थिता, यावत् तदन्तर्गतं तदुल्लास्यं च

नादबिन्द्वात्मकं कार्यम्

एतच्चानन्तरपटले क्रमेण व्यक्तीकरिष्यति ॥

अतश्च अस्मात् व्यापिभट्टारकात्परमशिवाधिष्ठितात्

इत्यादिजगदुद्भवः ।

महामायादिभूम्यन्तपरसूक्ष्मस्थूलवाच्यवाचकात्मकाशेषविश्वोद्भवः । एष एव भगवांस्तदाभासात्मना स्फुरतीत्यर्थः ॥

यत एवं समनाभूमिमाश्रित्य परमेश्वरः परसूक्ष्मस्थूलरूपं विश्वमाभासयति, अत एव आभास्यमानं

यत्सदाशिवपर्यन्तं
पार्थिवाद्यं च सुव्रते ॥१२६४॥
तत्सर्वं प्राकृतं ज्ञेयं
विनाशोत्पत्तिसंयुतम् ।

सदाशिवः अत्र पररूपः अनाश्रितभट्टारकः। सूक्ष्मदृष्ट्या प्रकृतेर्विश्वकारणात्समनात आयातं प्राकृतं, स्थूलदृष्ट्या तु सदाशिवतत्त्वात्प्रभृति क्षित्यन्ता चतुस्त्रिंशत्सङ्ख्या तत्त्वप्रसृतिः। प्रकृतेः शक्तितत्त्वात् शिवतत्त्वाभेदभाज आयातीति अत्र द्विविधो व्याख्याक्रमः प्रसिद्धः। तत्र आद्य एव ज्यायान्भाविपटले अनाश्रितस्यापि सृष्टिसंहाराघ्रातत्वाभिधानात्। एतच्च विनाशोत्पत्तिमज्ज्ञेयं न पुनरत्र आधारपदे विश्रमितव्यं, अथच ज्ञेयं ज्ञेयमानतयैव ज्ञानोपारोहपरज्ञानैकात्म्यापत्तियुक्त्या विलाय्यमित्यर्थः। उत्पत्तिविनाशेति वक्तव्ये विपर्ययपाठः सृष्टिसंहारपरम्पराया अनादित्वप्रतिपादनपरः॥

एवं समनान्तमध्वानमुक्त्वा पूर्वोपक्रान्तं दीक्षाविधिमेव स्मारयति

या सा शक्तिः पुरा प्रोक्ता
समना त्वध्वमूर्धनि ॥१२६५॥
स्फुरत्सूर्यसहस्राभ-
किरणानन्तभास्वरा।

ध्यात्वा चैतां समावाह्य
स्थापयेत्तु विधानवित् ॥१२६६॥
उपचारं ततः कृत्वा
वागीश्यावाहनं तथा ।
स्थापनं पूजनं चैव
पशोर्यागं तथैवच ॥१२६७॥
गर्भधारित्वजनने
अधिकारं तथैव च ।
योगं भोगं लयं चैव
निष्कृतिं तदनन्तरम् ॥१२६८॥
भुवनाधिपहोमं च
भुवनाधिपवासिनाम् ।
भुवनानां यथायोगं
होमं कृत्वा वरानने ॥१२६९॥
त्रितत्त्वं शोधयेच्चातो-
ऽवयवांश्च यथाक्रमम् ।

स्फुरदित्यादिना एतदाह—यथा विश्वमत्र

आसूत्रितकल्पं प्रभामात्ररूपमव्यतिरिक्तशक्त्यात्मकमिति। या सेत्यत्र मायेति केचित् पठन्ति। एतामिति शिवतत्त्वाधिष्ठातृशिवभट्टारकात्मिकाम्। आवाहनादिः पूर्वोक्तक्रमात्। उपचारः पूजा। वागीश्या आवाहनमत्र परस्वरूपायाः। वागीशीस्थापनपूजनानन्तरं शिष्यप्रोक्षण-ताडन-तद्धृत्प्रवेश-तच्चैतन्याकर्ष-तद्ग्रहणादिपूर्वं वागीशीगर्भे तच्चैतन्यस्य योगः। गर्भधारित्वमेतत्पदोचितमहामन्त्रमयतौचित्येन। भुवनानां, ये भुवनाधिपाः प्रधानभूतास्तेषां होमं कृत्वा, ये अन्ये तत्प्रधानभुवनापेक्षया भुवनान्तरवासिनस्तत्तत्त्वगतावान्तरभुवननिष्ठा रुद्रास्तेषामपि। यथायोगमिति संक्षिप्तदीक्षायामन्तर्भावभावनयुक्त्या, अन्यत्र तु पृथक् होमं कृत्वा श्रावणादि कार्यम्। यद्यपि समनान्तर्गतव्यापिनीपदे व्याप्यादिपञ्चकातिरिक्तानि भुवनेशान्तराणि न सन्ति, तथापि अस्य विधेः सर्वशेषत्वादेवमुक्तम्। पश्चादात्मविद्याशिवाख्यं तत्त्वत्रयं शोधयेदिति शारीरवाचिकमानसशुद्ध्यर्थं पूर्वोक्तहोमक्रमेण शुद्धं सम्पा-

दयेत् । एवंहि आचार्यः अस्मिञ्छिवयागे शरीरादिव्यापाराविष्टशुद्धतत्त्वमय एव भवतीति दर्शयति । अवयवांश्चेति एतत्तत्त्वत्रयान्तर्वर्तित्वात् मायान्तसदाशिवान्तानि तत्त्वान्येव अवयवानेतदन्तर्भावयुक्त्यैव होमकर्मणा शोधयेत् । यथोक्तं पुरस्तात्

'आत्मतत्त्वविभागेन धाम्ना वै जुहुयाच्छतम् ।
सशब्दोच्चारयोगेन आत्मतत्त्वे तु होमयेत् ॥
मायातत्त्वावधि ज्ञेयं दैशिकेन शिवाध्वरे ।
विधिवैकल्यकर्मार्थं प्रायश्चित्तविशुद्धये ॥' (४।२१२)

इत्यादि ॥

अत्र च मध्ये निष्कृत्यनन्तरं

विश्लेषपाशच्छेदौ च
कृत्वा पूर्णां तु पातयेत् ॥१२७०॥

तदुक्तं प्राक्

'विश्लेषो निष्कृतेर्भोगात्............... ।'(४।१२६)

इत्यादि । अत्रच पाशच्छेदानन्तरं तद्धोमचैतन्यैकभावनापूर्वं शिवेन पूर्णाहुतिः ॥१२७०॥

ततस्तच्चैतन्यस्य उद्धारात्मस्थीकार-तत्स्थीकारान् कृत्वा व्याप्यादिभुवनेश्वराह्वान-तत्पूजन-पुर्यष्टकांशार्पण-श्रावणा-विसर्जनादि कृत्वा प्रायश्चित्तहोमस्त्रितत्त्वयुक्तया कर्तव्य इति । ईदृशं क्रमं लेशतः स्मारयति

प्रायश्चित्तं ततो हुत्वा

ततः किं कर्तव्यमित्याह

कर्तरीमभिमन्त्रयेत् ।

तया च

शिखां छित्त्वा

पूर्वोक्तभावनामन्त्रादिक्रमेण

समर्प्यैतां

कस्यचिद्धस्ते

शिशुं संस्नापयेद्गुरुः ॥१२७१॥

स्नानाय आदिशेत् । एवमिहापि शिखाच्छेदविधेर्विशेषाचोदनात् यत् टीकाकारैर्निर्बीजदीक्षाविषयत्वं प्राग्व्याख्यातं, तदसदेव मन्तव्यम् ॥ १२७१ ॥

अथ

आचार्यः प्रयतो भूत्वा

सकलीकरणादिकम् ।

कृत्वा ॥

स्रुचोऽग्रे तु शिखां कृत्वा

हुत्वा स्नायादनन्तरम् ॥१२७२॥

ततोऽपि

सकलीकरणं कृत्वा

आचार्यस्तु वरानने ।

शिशोरपि विधिं कृत्वा

प्राग्वन्मन्त्रन्यासादिरूपम् ॥

शिवकुम्भं समर्चयेत् ॥१२७३॥

तथा

भैरवं मध्यदेशस्थं

यागस्येत्यर्थात् ॥

किंच

भैरवाग्निं समर्चयेत् ।

आचार्यः पूजयेत् ॥

ततो भगवन्तं विज्ञप्य, पूर्वोक्तयुक्त्या योजनिकार्थं

पूर्णां सम्पूर्य विधिव-
द्धाममन्त्रमनुस्मरन् ॥१२७४॥
पूर्वोक्तलक्षणेनैव
प्रोच्चरेत्तं प्रयत्नतः।

पूर्वोक्तं लक्षणं योजनिकोक्तसमस्तप्रमेयानुसन्धिपूर्वपूर्णाहुतिप्रयोगरूपम्। तं मन्त्रम्॥

तदत्र मन्त्रोच्चारावसरे

हेयाध्वानमधः कुर्व-
न्रेचयेत्तं वरानने ॥१२७५॥
यावत्सा समना शक्तिः

समनान्तस्य पाशत्वाद्धेयाध्वत्वम्। रेचयेदिति ऊर्ध्वेन इत्यर्थात्॥

अथ उपादेयाध्वप्रवेशप्रमुखं परतत्त्वविश्रान्तिरूपां योजनिकामाह

तदूर्ध्वे चोन्मना स्मृता।

मनो मननमात्ररूपमपि तत्र न क्रमते न

सम्भवति, अपितु मन्त्ररूपैव इयं दशेत्यर्थः । अत एव अत्र प्राक्

'व्यापारं मानसं त्यक्त्वा बोधरूपेण योजयेत् ।
तदा शिवत्वमायाति पशुर्मुक्तो भवार्णवात् ॥'(४।४३७)

इत्युक्तम् ॥

यतश्च अत्र मननं न क्रमते, अत एव

नात्र कालः कलाश्चारो
न तत्त्वं नच देवताः ॥१२७६॥

कालः क्षणादिपरार्धान्तः । कला निवृत्त्यादिशान्त्यतीतान्ताः । चारः प्राणवाहः । तत्त्वं तस्य भाव इति व्युत्पत्त्या तत्तद्भुवनावभासप्रमात्राद्यनुगततत्तत्सामान्याभासरूपम् । देवता ब्रह्माद्यनाश्रितान्ताः ॥ १२७६ ॥

किं तर्हि इदं

सुनिर्वाणं परं शुद्धं
गुरुवक्त्रं तदुच्यते ।

गुरोः परमशिवस्य वक्त्रं प्राप्त्युपायः । यदुक्तं त्रिशिरोभैरवे

'गुरोर्गुरुतरा शक्तिः.................।'

इति ॥

अतश्च

तदतीतं वरारोहे
परं तत्त्वमनामयम् ॥१२७७॥

तामपि अतीतं तदीयपार्यन्तिकविश्रान्तिरूपं, न पुनरसौ समनावदतिक्रमणीया भवति सुनिर्वाणमित्यभिधानात् । वरारोहे इति प्राग्वत् । परं विश्वोत्तीर्णं विश्वमयत्वात्पूर्णं च । तस्य क्षित्यादेरुन्मनान्तस्य सर्वस्य भावश्चित्प्रकाशमयः स्वभाव इति व्युत्पत्त्या तत्त्वं पारमार्थिकं स्वरूपं नतु पृथ्वीतत्त्वादिवत्काठिन्यादिवेद्याभासरूपम् । अनामयमिति न विद्यते आमयः अख्यातिर्यत्र तत् । उक्तं च त्रिकसारे

'बिन्दुनादात्मकैर्देहैः शान्तैश्च शिवसम्भवैः ।
अतीतस्तु भवेद्देवो निरञ्जनः परः शिवः ॥'

इति ॥ १२७७ ॥

यत एवमतः

गुरुवक्त्रप्रयोगेण
तस्मिन्योज्येत शाश्वते ।

निष्कम्पे कारणातीते
विरजे निर्मले शुभे ॥१२७८॥
सर्वज्ञे परमे तत्त्वे
व्योमातीते ह्यतीन्द्रिये ।

गुरुवक्त्रे उन्मनायां यः प्रकृष्टयोगः ऐकात्म्यं, तेन

'व्यापारं मानसं त्यक्त्वा बोधरूपेण योजयेत् ।' (४।४३७)

इत्युक्तरूपेण तदनुप्रवेशतदवष्टम्भात्मना । योज्येतेति स्वात्मना सह शिष्यात्मा तत्सामरस्यमाप्येत । यथोक्तं

'तस्मिन्युक्तः परे तत्त्वे सार्वज्ञ्यादिगुणान्वितः ।
शिव एको भवेन्नित्यमविभागेन सर्वशः ॥' (४।४०२)

इति । शाश्वते नित्योदिते, अत एव निष्कम्पे सर्वदा व्यवहारदशास्वपि विमलचिद्घनैकरूपे । कारणानि ब्रह्माद्यनाश्रितान्तानि अतीते तदनुभवविलक्षणे अशेषविश्वाभासमये इत्यर्थः । अशेषविश्वप्रकाशमपिच एतत् न तेन विश्वेन मनागपि उपहितं तस्य विश्वस्य तत्प्रकाशैकरूपत्वादित्यतो विरजस्कत्वात् निर्मले । अतश्च शुभे परश्रेयःस्वभावे । सर्वं च तत् ज्ञं च तदिति

सर्वज्ञं तस्मिन् विश्वाद्वयप्रकाशरूपे परमे तत्त्वे। व्योम्नः शून्यातिशून्यपदस्यापि अतीतमत्ययः प्रशमो यत्र तस्मिन्। अतीन्द्रिय इति सदा सर्वस्य सर्वत्र च स्वप्रकाशैकपरमार्थे ॥

उपसंहरति

इत्यध्वा चैष वै प्रोक्तः
समासेन मयानघे॥ १२७९ ॥

चकारात् तच्छुद्धिपरिकर्मापि । एष इति अध्वान्तरव्याप्तो भुवनाध्वा ॥ १२७९ ॥

नच अयं दीक्षायां शोधनार्थमेव इत्थमुक्तः, अपितु एतावत्समस्तप्रमेयकरणे परप्रमात्रावेशमपि ज्ञानशालिनामुन्मीलयतीत्याह

ज्ञात्वा चैवं महादेवि
प्रयाति परमं पदम्।

एवमुक्तरूपमिमध्वानं यः कश्चित्प्रमेयतया परिच्छिनत्ति, स परां प्रमातृतामाविशति ॥

आचार्यः पुनः

देहे देवे च शिष्ये च
कलशे ह्यग्निमध्यतः ॥१२८०॥

एवं ज्ञात्वा वरारोहे
मुच्यते मोचयत्यपि ।

'साक्षात्स्वदेहसंस्थोऽहं कर्तानुग्रहकर्मणाम् ।'

इत्युक्तत्वात् आदौ देहे वास्तवीं सर्वाध्वमयतां जानीयात्, येन तावदशेषाध्वशरीरः परभैरवाविष्टो भवति । ततो देवादावधिकरणचतुष्टये स्वाहम्भावाभेदप्रथां तथैव जानन्मुच्यते सर्वात्मकपरभैरवतामेति । तथाविधस्वात्माभेदेन च अनुग्राह्यानपि पश्यन्मोचयति

'मत्समत्वं गतो जन्तुर्मुक्त इत्यभिधीयते ।'

इति स्थित्या परभैरवरूपानेव संपादयतीति शिवम् ॥ १२८० ॥

ग्रन्थग्रन्थिविभेदनं प्रतिपदं पूर्वापरालोचनं
तात्त्वी युक्तिरभङ्गुरान्तरबहिस्तत्त्वैक्यसन्दर्शनम् ।
सम्यक्सङ्कलनाः पुरेशविषयाः पूर्णाद्वयामर्शनं
स्वाच्छन्दे भुवनाध्वनीह तदियत्किञ्चिन्मया द्योतितम् ॥

इति श्रीस्वच्छन्दोद्द्योते भुवनाध्वदीक्षाविधिर्नाम
दशमः पटलः ॥ १० ॥